

M&L

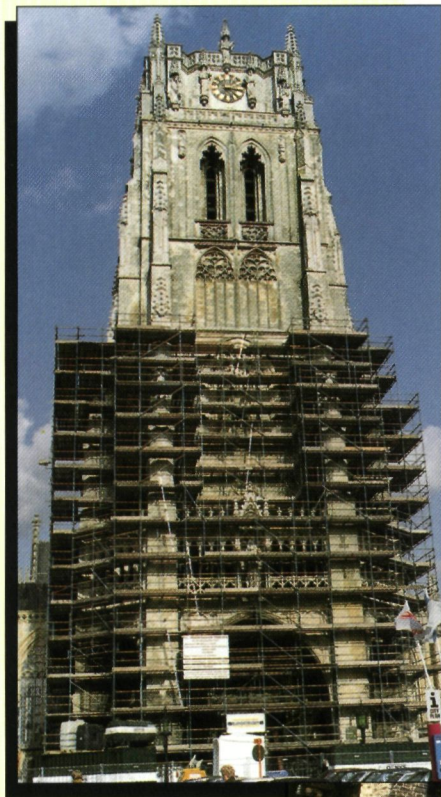
MONUMENTEN & LANDSCHAPPEN 15/2 //

MAART-APRIL 1996 //

TWEEMAANDELIJKS //

B OVENGRONDS EN ONDERGRONDS MILIEUBEWUST AKTIEF

DENYS

- Pijpleidingen, waterleidingen en collectoren
- Industriële leidingen en electromechanische uitrustingen
- Pompstations en waterzuiveringsinstallaties
- Renovatiewerken en speciale technieken
- Grondwerken en burgerlijke bouwkunde
- Tunnels, buisdoorpersingen en boringen
- Spoorwegconstructies
- Restauratiewerken.

DENYS

Industrieweg 124 - 9032 GENT (WONDELGEM)
Tel. (09) 254 01 11 - Fax (09) 226 77 71 - Telex 11 515 Denys B

M & L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Afdeling Monumenten en Landschappen,
Pers & Voorlichting,
Zandstraat 3, 1000 Brussel.
Tel.: (02) 209 27 37 - Fax: (02) 209 27 05.
Eindredactie: M.M. Celis.
Vormgeving en productie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M.M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, J. Gyselinck, A. Malliet,
G. Plomteux, L. Tack, S. Van Aerschot,
Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting
en Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Zandstraat 3, 1000 Brussel

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Afdeling Monumenten en Landschappen

Afgiftekantoor : Brussel X

ISSN 0770-4948 • 15 jaargang Nr. 2 • maart-april 1996

Inhoud

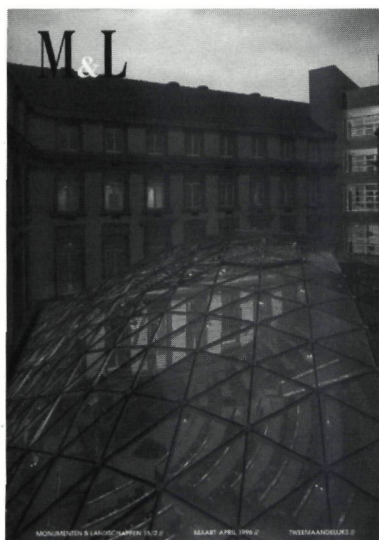
De residentie van Baron Louis Empain 6
Stephane Duquesne

Het Vlaams Parlement 21
Jo Braeken

La Cité Moderne 45
Els Claessens

Summary 63

M&L Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1996

Belgie: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

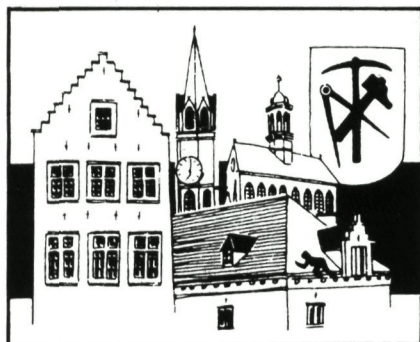
Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Zandstraat 3,
1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1996".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Cover: De zittingzaal van het Vlaams Parlement
(foto O. Pauwels)

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

Remmers Bouwchemie B.V.

*Uw partner
voor totale bouwbescherming*

Onze produkten vinden hun toepassing bij:
restauratie, monumentenzorg, renovatie,
onderhoud, nieuwbouw, ...

- Funcosil Gevelrenovatie
 - zachte reiniging d.m.v. micronevelreinigen
 - steenversteigers- en hydrofoberingsprodukten
 - anti-graftisystemen
 - siliconenemulsie en silicaatverven
- Funcosil natuursteen- en restauratiemortels
- Aida Kiesol injectie optrekkend vocht, epoxy-injecties
- Aidol houtbescherming en polymeerchemische balkkoprestauratie
- Viscacid kunststofvloeren epoxy/polyurethaan
- Betonreparatiesystemen mineraal/epoxy
- Aida kelderafdichting binnen-/buitenzijde
- Hulpstoffen voor beton en mortel
- Invoerder sierpleisters Prolifix-Lafarge

Industriepark 20
2220 HEIST-OP-DEN-BERG
tel. (015)24 19 68
fax (015)24 28 60

*Documentatie of gratis advies
op aanvraag!*

Kunstatelier Gerard Thienpont bvba

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

Onderzoek en behandeling

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)
Tel. (09) 385 54 32 - Fax (09) 385 45 52

RESTAURATIE & RENOVATIE
van HOUTEN RAMEN, DEUREN

en andere konstrukties

specialiteit: HOUTEN KOZIJNRAMEN

ref.: Begijnhof HOOGSTRATEN

(zie M&L-nov.-dec. 1995)

VAN AERTSELAERSTRAAT 59
2322 HOOGSTRATEN
Tel.: (03) 314 47 50
Fax: (03) 314 23 57

M&L-abonnement 1996

U kan uw M&L-abonnement hernieuwen
door 1.150,- fr. te storten op rekening: 091-2206040-95

Ook dit jaar is een gezamenlijk abonnement op M&L en Openbaar Kunstbezit mogelijk.
Gecombineerde abonnementsprijs: 1.600,- fr.
info: (02)209 27 37

P. NIJS N.V. ALGEMENE ONDERNEMING

DAK-ZINK-BOUW- EN
RESTAURATIEWERKEN
STEENKAPPERIJ
SCHRIJNWERKERIJ

E3-Laan 49 - 9800 DEINZE
Tel. : (09) 386 07 63 - 386 61 50
Fax : (09) 386 04 15

België's enigste, oudste en wereldbepaalde goudslager

AL. BUGGENHOUT BVBA

BLADGOUD

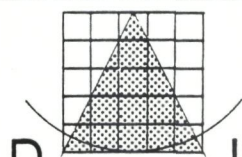
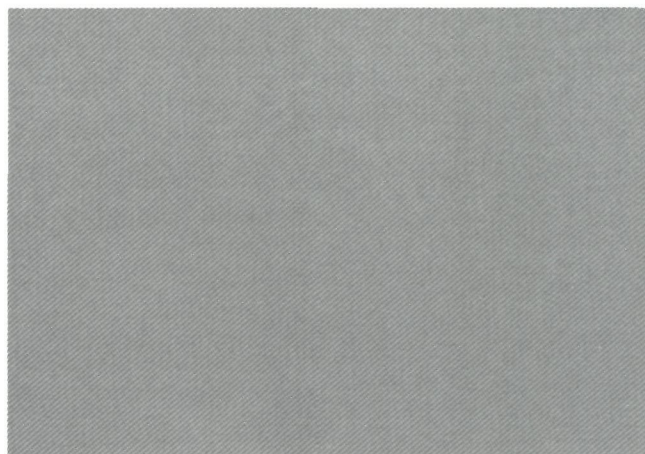
en accessoires voor het vergulden
(mixtion, rode bolus, messen, borstels...)

ARTIST OIL COLOURS SCHEVENINGEN

Olieverven en pigmenten speciaal
voor kunstschilders en restauraties

Uitsluitend **Groothandel**.

Voor informatie voor het adres
van uw dichtstbijgelegen verkooppunt:
VAN ARTEVELDESTRAAT 139 - 1000 BRUSSEL
Tel. 02/512 71 19 - Fax 02/502 14 55

PROFIEL

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

DRUKKERIJ
UITGEVERIJ

die keure n.v.

♦ design-studio

Idee, ontwerp, typografie, maquette, lay-out, illustratie ...
een dienstverlening aangepast aan uw imago !

♦ pre-press

Paginaopmaak, tabellen, grafieken, figuren, rasters,
logo's, integratie van tekst en beeld ...
met volledig up to date digitale zetsystemen.

♦ offset

Tijdschriften, boekwerk, affiches, jaarrapporten,
katalogen, kalenders, postkaarten, folders,
tot en met luxe-kunstuitgaven ...
gedrukt op meerkleuren offsetpersen
naar een klantgericht toerental.

♦ screen

Stickers, prijsprekkers, publiciteitsborden, plastic mappen,
badges, tafelandersleggers, signalisatie, straatnaamborden,
displays, pochettes, hoogfrequent lassen ...
en meerdere publicitaire toepassingen op technologisch
geavanceerde zeefdruk machines.

♦ finishing

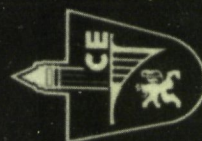
Pregen, kappen, verzamelen, plooiën, snijden, nieten,
binden, en verzendklaar maken ...
**het zit alles in één en hetzelfde pakket van onze
onbesproken klantendienst !**

oude gentweg 108
8000 brugge

tel. (050) 33 12 35
fax (050) 34 37 68

**CAISSE D'EPARGNE DE L'ETAT
LUXEMBOURG**

RESTAURATION DES FACADES

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75

Sanitec N.V.

Health Protection Services

Uw professionele partner in:

- Houtbescherming, schimmel- en zwambestrijding, zowel voor particuliere woningen als geklasseerde gebouwen en monumenten, kerken, renovatie-projecten, ...
- Curatieve en preventieve behandelingen van:
 - hout in dakgebintes, houten vloeren, steunbalken, enz... mbt. houtaantastende insecten, schimmels en zwammen.
 - Muren en wanden mbt. opkomend vocht, schimmels, zwammen, enz ...
- Deepcleaning, reiniging van airco- en luchtkanalen. Vooraf degelijk technisch dossier met inspectie-rapport en boroscopie.
- Geïntegreerde hygiënesystemen en ongedierte-beheersing. 'In-house' begeleiding & consultancy inzake GMP's, ISO en H.A.C.C.P. procedures.
- Kwaliteitsbehandelingen met garantiecertificaat.

**GRATIS ADVIES & BESTEK
PROFESSIONELE BEGELEIDING EN
NA-SERVICE**

**Sociale & Operationele
zetel ANTWERPEN**
Keetberglaan 4
9120 MELSELE
Tel. (03)575 03 16
Fax (03)575 08 89

**Operationele zetel
BRUSSEL**
Leuvensesteenweg 775
1140 BRUSSEL
Tel. (02)705 08 42
Fax (02)705 09 13

ZONDER RENOFORS-BETA ZAG U DIE MOLENS NIET MEER...

Heeft U zich al eens afgevraagd hoe het komt dat eeuwenoude houten molens nog steeds de wind trotseren? Of hoe de Middeleeuwse klokkestoel van de prachtige Sint-Romboutskathedraal zijn tonnensware beiaard torst?

Solar nv vernieuwt en versterkt rottend hout met het Renofors-Bèta systeem. Voor jàààren.

Renofors-Bèta is een (kostenbesparend) alternatief voor dure en moeilijke vervangingswerken.

Renofors-Bèta is een gewapend kunstharsstelsel dat snel, doeltreffend en esthetisch eeuwenoude constructies restaureert.

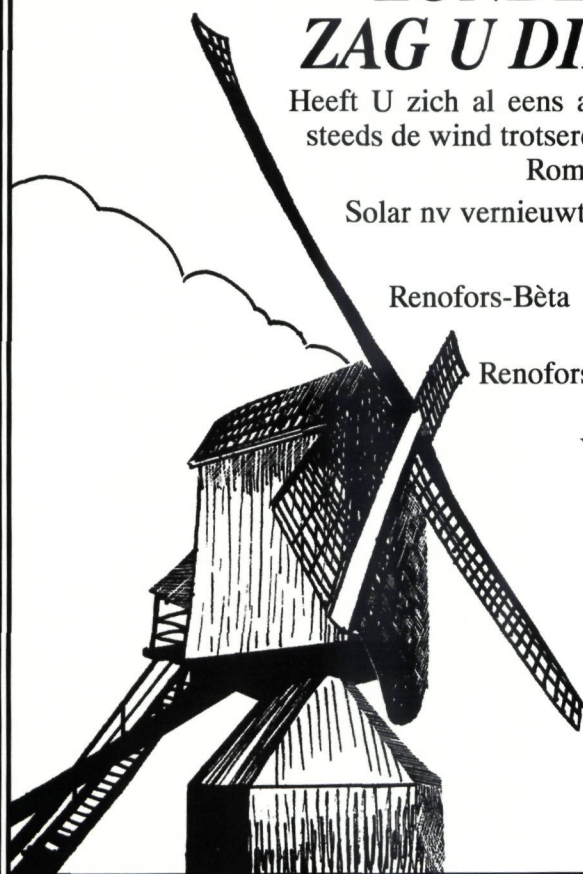
Vraag nu vrijblijvend documentatie. Bel 03/776.91.62

**U HEEFT GEEN MONUMENT
TE VERLIEZEN...**

Solar n.v.

Kleine Breedstraat 33 - 9100 St.-Niklaas

**Ook sterk in: gevelreiniging - steenverharding -
vochtwering - drooglegging van muren met capillair
stijgend vocht - dichtingswerken - betonrestauratie -
houtbehandeling - brandremming.**

DE RESIDENTIE VAN BARON LOUIS EMPAIN

STEPHANE DUQUESNE

Brussel, Residentie
Empain, zicht
vanop de Franklin
Roosevelttlaan
(foto O. Pauwels)

DE STEDEBOUWKUNDIGE CONTEXT

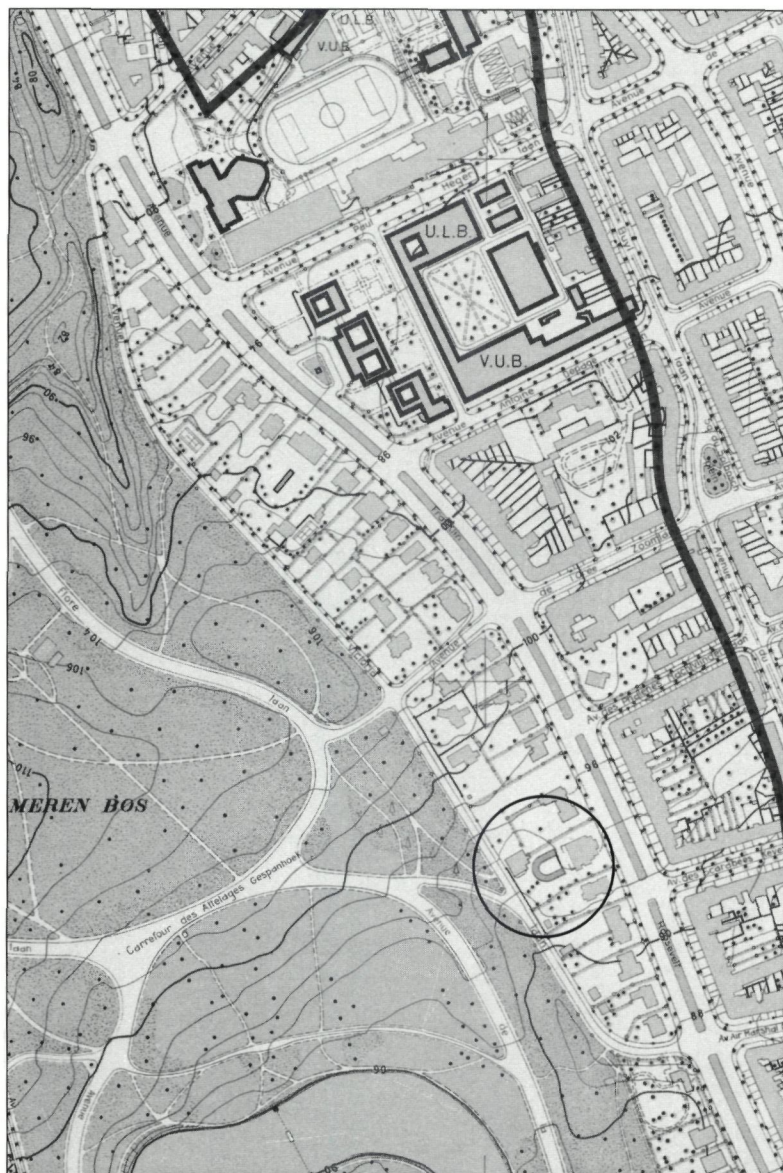
De Franklin Rooseveltlaan in Brussel, destijds Natielaan genaamd (1), kan beschouwd worden als de verlenging van de Louizalaan ter hoogte van het Terkamerenbos. De laan mondt in de richting van Watermaal-Bosvoorde verder uit op de Terhulpsesteenweg. De breedte van de laan bedraagt 40 m of 59 m met de tuinen inbegrepen.

De Franklin Rooseveltlaan werd in 1922 aangelegd op de voormalige terreinen van de universele en internationale tentoonstelling van 1910. Na de Eerste Wereldoorlog tot 1924, lag hier de vertrekbasis voor luchtvaartballons *Gordon-Bennett*.

Aan de rechterzijde van de laan, op het kruispunt met de Cereslaan, bevindt zich het monument

Maurice Lemonnier (2) ontworpen door Thomas Vinçotte (3).

Verder, ter hoogte van de Victorialaan, staat het monument voor de scheikundige en industrieel Ernest Solvay (4), gebeeldhouwd door Egide Rombaux (1933). In het begin van de centrale graspartij, nabij het beeld van Maurice Lemonnier, situeert zich het monument ter nagedachtenis van de gesneuvelden van de militaire luchtvaart. De auteur van het werk is Pierre De Soete (1926). Verderop, ter hoogte van de *Université Libre de Bruxelles*, bevindt zich op de centrale graspartij een sculptuur door Auguste Puttemans (1910-1911) gewijd aan Francisco Ferrer (5). Het beeldhouwwerk is gericht naar het standbeeld van Pierre Théodore Verhaegen (Guillaume Geefs, 1865)(6), die zich aan de over-

Brussel, Residentie Empain, situeringsplan (Ministerie van Openbare Werken, Dienst Topografie en Fotogrammetrie, 1981)

zijde van de laan, tegenover het Universiteitsgebouw bevindt.

De linkerzijde van de laan, in de richting van Watermaal-Bosvoorde, werd het eerst bebouwd. Vanaf het kruispunt met de Victorialaan werd de Franklin Rooseveltlaan bebouwd langs beide zijden.

Tussen de residenties aan de rechterzijde gelegen werd er voldoende ruimte voorzien zodat een zicht naar het Terkamerenbos mogelijk blijft. De gebouwen werden in 17de- en 18de-eeuwse stijl ontworpen onder Franse, meer bepaald Normandische beïnvloeding. De Franstalige *Université Libre de Bruxelles*, gebouwd tussen 1924 en 1930 (7) door de Amerikaanse architect John Mead Howelles en zijn Belgische medewerkers Alexis Dumont, E. François en François Malfait, is in Vlaamse neorenaissance stijl ontworpen (8). Andere architecten verkozen daarentegen een modernistische stijl. Zo kan men verwij-

zen naar de dubbele woning De Bodt, nrs. 27-29, gebouwd in baksteen metselwerk door Henry Van de Velde in 1927 (9). Door het materiaalgebruik steekt zij niet schril af ten overstaan van de andere meer 'traditionele' architectuur van de Franklin Rooseveltlaan. Hierdoor zou men deze woning kunnen omschrijven als een gematigd modernistisch gebouw terwijl er zich op de laan een aantal voorbeelden bevinden die sterk aanleunen bij een meer uitgesproken modernistische bouwtrant. Deze gebouwen zijn in mindere mate geïntegreerd in de omgeving zodat ze bijna een zelfstandig bestaan leiden.

Sprekende voorbeelden hiervan zijn de woning nr. 76 (1930, Edouard Taelmans), het appartementsgebouw nr. 74 (1928, Victor Bourgeois), de woning Cohen nr. 60 (1927, Henry Van de Velde), de eigen woning met kantoren van architect Adrien Blomme (10) (nr. 52, 1928) en de woning nr. 39 (11) (Adrien Blomme).

BARON LOUIS EMPAIN (1908-1976)

Baron Edouard Empain (1852-1929), vader van Baron Louis Empain, was de stichter van een financieel imperium. Edouard was ingenieur, geoloog en zakenman. De Baron richtte verschillende maatschappijen op waaronder de *Compagnie de Chemins de Fer Liège-Seraing* (1880), *ACEC* (1904), de *Compagnie des Chemins de Fer du Congo supérieur aux Grands Lacs* (1907) en de *Banque Empain* (1881). Edouard Empain bouwde eveneens talrijke spoorwegen in Europa, Egypte, Rusland en China alsook de metro in Parijs (1900). De Baron is eveneens de stichter van de stad Heliopolis in Egypte (1905). Hij had 5 kinderen waarvan 2 zonen.

Baron Louis Empain, de tweede zoon van Edouard, was een zakenman maar was ook actief op het gebied van liefdadigheidswerken (12). Hij bleek eveneens een bijzonder groot kunstminnaar en kende ongetwijfeld de algemene kunststromingen van zijn tijd. Hij was onder andere een sterke aanhanger van de Bauhaus-tendenzen, organiseerde in zijn residentie de meest gevarieerde tentoonstellingen en trad bovendien ook op als mecenas. Op 22 september 1937 schonk hij de residentie aan de Belgische staat om er een Art Déco museum (13) van te maken. Het was Herman Teirlinck directeur van de Terkamerenschool die belast werd met het beheer van het museum. In 1943 werden deze culturele activiteiten stopgezet door de Duitse bezetter. Tijdens de jaren 1965 tot 1973 werd de woning gebruikt als pluricultureel centrum waarin verschillende kunstdisciplines werden onderwezen (muziek, teken-, schilder- en beeldhouwkunst).

MICHEL POLAK - ARCHITECT VAN DE RESIDENTIE

Michel Polak werd geboren in Mexico op 27 januari 1885 en groeide in Zwitserland op in een familie behorende tot de sociaal hogere klasse.

Polak behaalde zijn architectendiploma aan de *Ecole Polytechnique* in Zurich in 1907, dezelfde school waarin Berlage zijn architectuurstudies voltrok.

Tot 1911 volgde de pas afgestudeerde architect vervolmakingsstudies aan de *Ecole des Beaux-Arts* te Parijs in het atelier van Pascal. De 10 daaropvolgende jaren is Polak werkzaam geweest in Montreux.

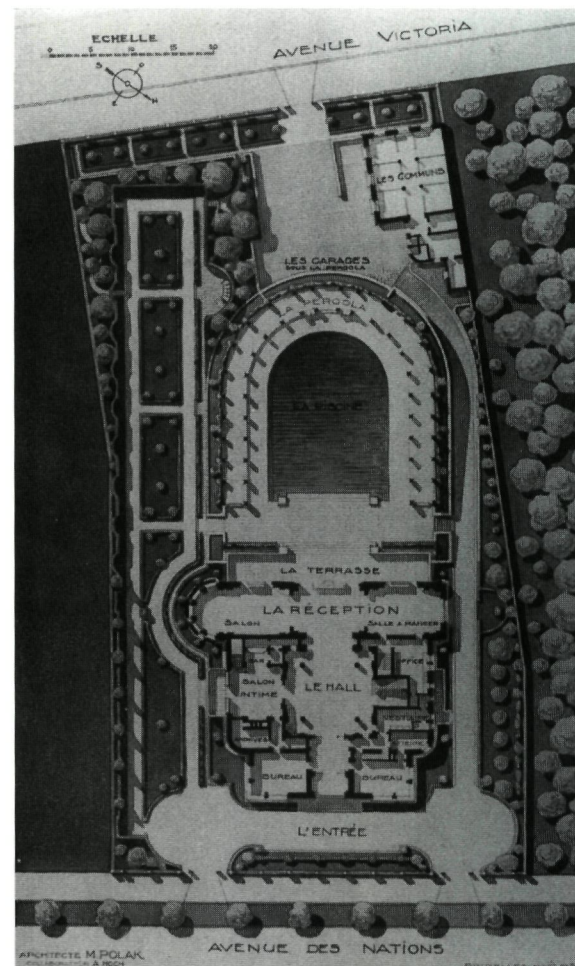
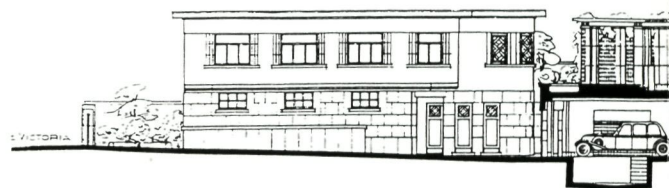
Tijdens deze periode heeft de architect verscheidene luxueuze villa's, hotels alsook de *Temple National* in Glion-sur-Montreux gerealiseerd. Nadien heeft Polak zich onder invloed van de financier Lucien Kaisin definitief in Brussel gevestigd. Alvorens tot het ontwerp van de *Residence Palace* (1923-1927)

over te gaan, is de architect onder impuls van Kaisin op studiereis vertrokken naar de Verenigde Staten.

Polak heeft aan verschillende architectuurwedstrijden deelgenomen en heeft tal van ontwerpen op zijn naam staan. Bij de meest gekende projecten in Brussel behoren vast het Terminus/Albert 1 Hotel

(1928-1930), Rogierplein; het Plaza hotel met bioscoop en taverne (1928-1930), Adolf Maxlaan, het Tandheelkundig Instituut George Eastman, Leopoldspark.

Michel Polak overleed te Brussel op 4 oktober 1948.

DE RESIDENTIE EMPAIN

De residentie van Baron Louis Empain situeert zich enerzijds op de Franklin Rooseveltlaan 67 en naar de tuinzijde toe op de Victorialaan 32 te Brussel.

Het perceel werd door Baron Louis Empain gekocht op 24 december 1929.

Polak (14) heeft het hoofdgebouw en de tuin met aanhorige waterpartij en pergola evenwijdig met de Fr. Rooseveltlaan ingeplant. Voor de inplanting van de conciërgewoning en de algemene tuinaanleg heeft de ontwerper rekening moeten houden met het feit dat de Rooseveltlaan niet evenwijdig is met de Victorialaan. De architect heeft dit stedenbouwkundig

Brussel, Residentie Empain, inplantingsplan met tuinaanleg ontworpen door Polak in 1932 (uit L'institut Dentaire G. Eastman à Bruxelles, Mundus, Brussel, 1937) (foto Archives d'Architecture Moderne, Brussel)

Brussel, voorplein van het Résidence Palace (1923-1927), architect Michel Polak (foto O. Pauwels)

▲
Brussel, Residentie
Empain, langsdoor-
snede (tekening
Michel Polak)

gegeven op een esthetische wijze opgelost. Door de cirkelvormige beëindiging van het zwembad bekommt Polak als het ware een scharnierend effect waarbij de 'indruk' wordt gewekt dat de Victorialaan lichtjes werd gewenteld ten opzichte van de boogvorm van de waterpartij.

Tussen beide lanen is er een niveauverschil, hetgeen de architect de mogelijkheid bood de garages onder de pergola te voorzien. Op deze wijze konden de wagens op discrete wijze worden geparkeerd.

Wanneer de chauffeur het terrein betreedt via de Rooseveltlaan, kan hij kiezen voor twee uitwegen. Ofwel kan hij het terrein verlaten via de Rooseveltlaan, ofwel via de Victorialaan.

BESCHRIJVING VAN HET VOORONTWERP

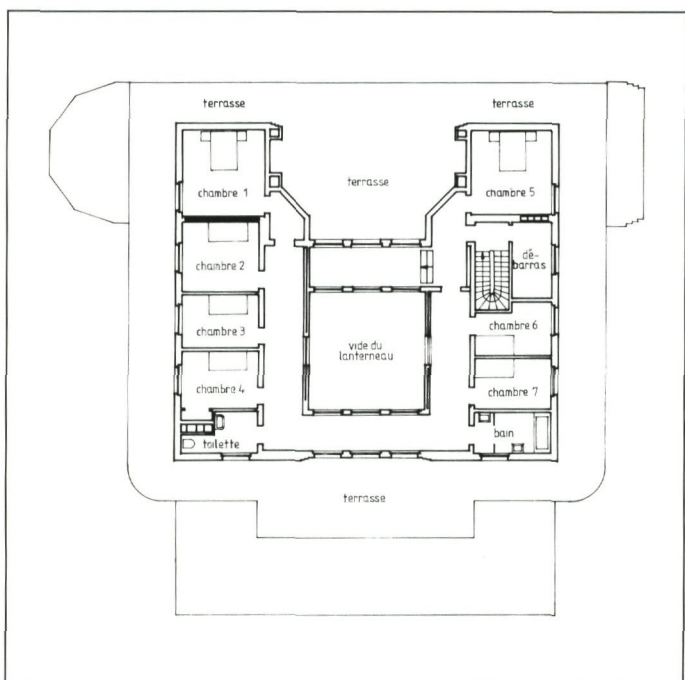
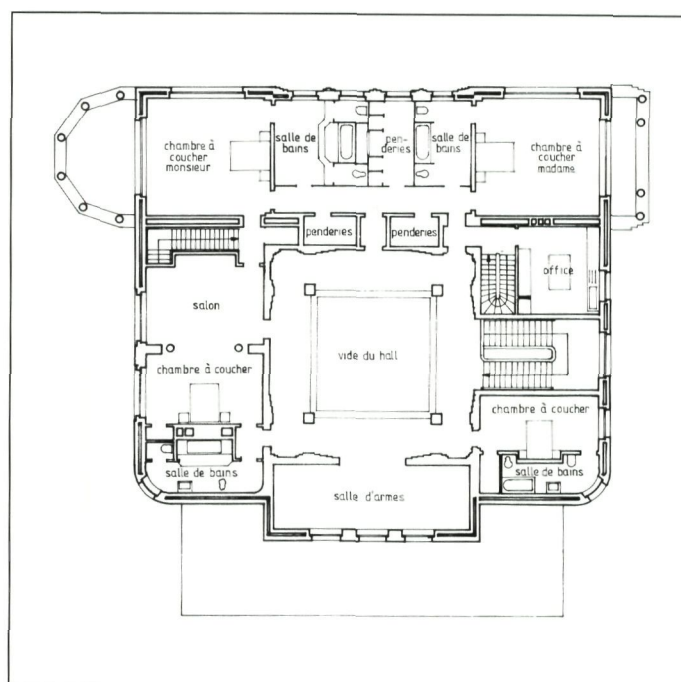
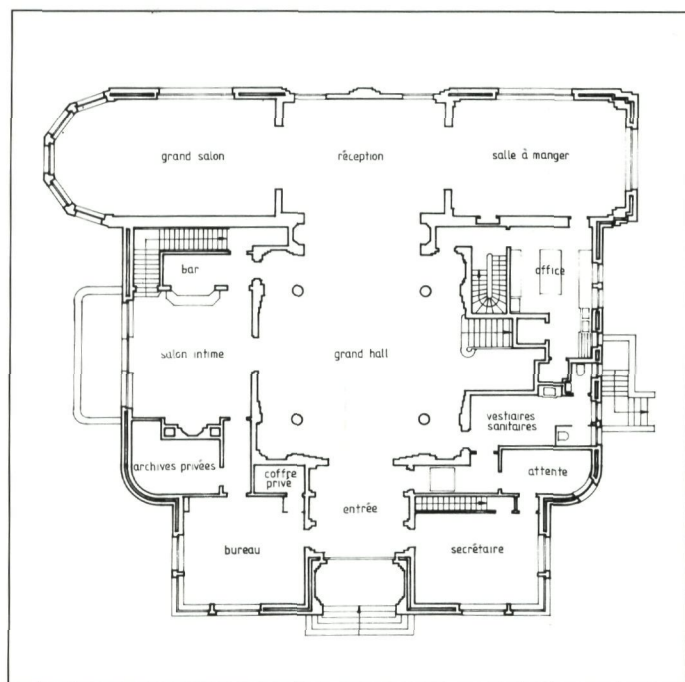
Er is een sterke gelijkenis tussen het voorontwerp (15) en het uitgevoerde ontwerp. De kleine verschillen situeren zich vooral op de inrichting van sommige ruimten. Algemeen kan er gesteld worden dat de architect de basisgedachte van het voorontwerp behouden heeft voor het uitwerken van het definitief project.

Gelijkvloers

De 'zenuwknoop' of het 'hart' van het concept is de centraal gelegen grote hal. Alle andere ruimten

Brussel, Residentie Empain, zicht op
de grote hal met lichtkoepel
(foto O. Pauwels)

1. Brussel, Residentie Empain, gelijkvloers (voorontwerp, hertekening naar Michel Polak, 17 maart 1932)
2. Brussel, Residentie Empain, eerste verdieping (voorontwerp, hertekening naar Michel Polak, 17 maart 1932)
3. Brussel, Residentie Empain, tweede verdieping (voorontwerp, hertekening naar Michel Polak, 17 maart 1932)
4. Brussel, Residentie Empain, detail van de trap in de grote hal (uit L'institut Dentaire G. Eastman à Bruxelles, Mundus, Brussel, 1937) (foto Archives d'Architecture Moderne, Brussel)

Brussel, Residentie
Empain, zicht op
het onthaal en het
grote salon
(uit Maillard R.,
L'Hôtel du baron
Louis Empain, in
Clarté, VIII, 1935)

situëren zich rond deze ruimte.

Enerzijds heeft men de noordoostelijk georiënteerde kantoren (bureaus, wachtzaal) aan de voorzijde van het gebouw. Op deze wijze werd er een bufferzone gecreëerd tussen een semi-privé zone en het privé gedeelte van de woning.

De meer private en intieme vertrekken (onthaal, groot salon, eetkamer, bar, intiem salon, archieven en keuken) bevinden zich aan de achterzijde van het gebouw, zodat het privé leven van de eigenaar kon beschermd worden. De keuken en de sanitaire ruimten zijn naast mekaar gegroepeerd omwille van de aan- en afvoerleidingen. Het onthaal, het salon en de eetkamer sluiten aan bij de achtergevel en zijn zuidwestwaarts georiënteerd.

De meeste vertrekken zijn bereikbaar via dienstgangen en trappen. De eerste diensttrap naar de kelders toe bevindt zich naast het secretariaat, de tweede (naar de kelders, alsmede naar de eerste en de tweede verdieping) naast de keuken en de derde (naar de eerste verdieping) in het intiem salon. De dienstgangen en trappen vergemakkelijken de toegang tot de andere vertrekken zodat men niet per se de centrale hal behoefde door te stappen.

Zodoende kon de eigenaar zijn privé activiteiten beschermen ten overstaan van zijn dienst-personeel. Het ontwerp is voornamelijk gebaseerd op twee hoofdasen.

Op de eerste hoofdas, loodrecht op de Franklin Rooseveltlaan, bevinden zich de inkom, de grote hal en het onthaal. Deze ruimten werden symmetrisch opgevat, zonder dat zij enige monotonie of saaiheid

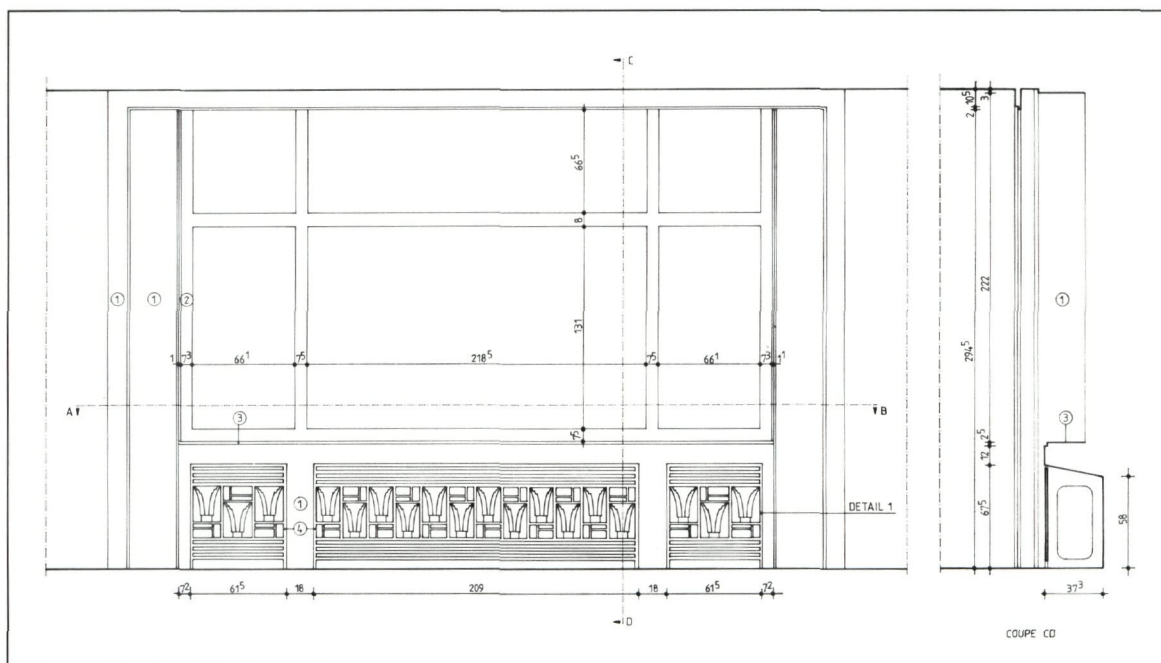

uitstralen. Het is op deze as dat de tuinaanleg ontworpen werd (16). Er is dus een duidelijke relatie tussen het interieur en het exterieur. Men kan dit bijzonder goed ervaren wanneer men zich in de hal of in de onthaalruimte bevindt.

Op de tweede hoofdas, met name diegene die de eerste middendoor kruist ter hoogte van de grote hal, situëren zich de hoofdtrap, die toegang verleent tot de eerste verdieping, en het intiem salon.

De eetkamer, het onthaal en het salon situëren zich op een derde as. De architect is erin geslaagd om alle vormen van eentonigheid te vermijden door onder andere een ronde vorm te geven aan het uiteinde van het salon. Aan de overzijde werd de eetkamer daartegen door een rechte wand beëindigd.

Brussel, Residentie
Empain, detail
van het raam met
radiatorrooster van
de slaapkamer van
mijnheer op de
eerste verdieping
(tekening Stephane
Duquesne, 1995)

Brussel, Residentie Empain, zicht vanuit de slaapkamer van mijnheer op de eerste verdieping naar de pergola toe (foto O. Pauwels)

Eerste verdieping

Alle ruimten op de eerste verdieping zijn, zoals op de gelijkvloerse verdieping, rond de centrale hal gesitueerd. Er dient wel opgemerkt te worden dat de hal niet meer geheel centraal gelegen is (ten opzichte van het hele concept) ten gevolge van de insprong van de voorgevel. Hetzelfde principe van toegankelijkheid via dienstrappen en dienstgangen geldt ook voor de eerste verdieping.

De slaapkamer met terras en badkamer van mijnheer, de slaapkamer met terras en badkamer van mevrouw evenals de kleedkamer bieden zicht op de tuin. Iedere badkamer is toegankelijk via de respectievelijke slaapkamer. Men kan de badkamers ook bereiken via de nachthal. Het is opmerkelijk dat de badkamer van mijnheer groter en luxueuser is dan die van mevrouw.

Aan de zuid-oostzijde van de eerste verdieping, situeren zich een slaapkamer met badkamer alsook een intiem salon. Via een dienstrap ter hoogte van de bar op de gelijkvloerse verdieping kan men zich hierheen op discrete wijze begeven.

Aan de noord-westzijde van de eerste verdieping, situeren zich een dienstrap, een bergruimte, de hoofdtrap en een slaapkamer met badkamer. De badkamer werd minder luxueus en verfijnd uitgevoerd dan deze aan de overzijde.

Aan de voorzijde bevindt zich de wapenzaal. Deze is volledig symmetrisch opgebouwd.

Tweede verdieping

Alle vertrekken zijn weerom gelegen rond de centrale hal met lichtkoepel. De buitengevels zijn lichtjes achteruit geplaatst ten overstaan van de gevels van het gelijkvloers en de eerste verdieping. Op deze

wijze ontstaat er een 'terras' omheen de hele tweede verdieping. Enkel het betegelde gedeelte aan de achterzijde van de woning is toegankelijk.

De tweede verdieping was bestemd voor het personeel. Ze is dan ook enkel via een dienstrap bereikbaar.

Langsdoorsnede

Een niveauverschil tussen de pas van de gelijkvloerse verdieping en de pas van de Franklin Rooseveltlaan bood de architect de mogelijkheid om daglicht tot in de kelderruimten te laten binnendringen. Een ander hieruit voortvloeiend voordeel was dat Polak de stookplaats ondergronds en kortbij de Rooseveltlaan kon situeren zodat de aanvoer van brandstoffen snel en gemakkelijk kon gebeuren. De centrale hal waarlangs het daglicht binnendringt via een dubbele lichtkoepel, vormt de basis van het hele concept (17). Dit is zeker geen uitvinding van de architect, wat niet wegneemt dat de decoratieve lichtkoepel van uitzonderlijke artistieke kwaliteit was (de originele lichtkoepel werd vervangen door een kleurloze lichtkoepel). Ter hoogte van het dak is de lichtkoepel beschermd tegen weersomstandigheden door een tweede glazen lichtkoepel. Deze kon door middel van een mechanisch systeem met een gordijn afgesloten worden zodat er geen daglicht meer kon binnendringen. Deze 'details' getuigen dat de architect erg veel aandacht schonk aan functionaliteit.

Gevels

De voor- en achtergevel hebben een symmetrische vormgeving en raamindeling ten overstaan van één centrale as, loodrecht op de Franklin Rooseveltlaan. De voorgevel onderscheidt zich duidelijk van de andere gevels. Vooreerst kan men vaststellen dat elke verdieping een insprong heeft, waardoor de volumewerking wordt vergroot.

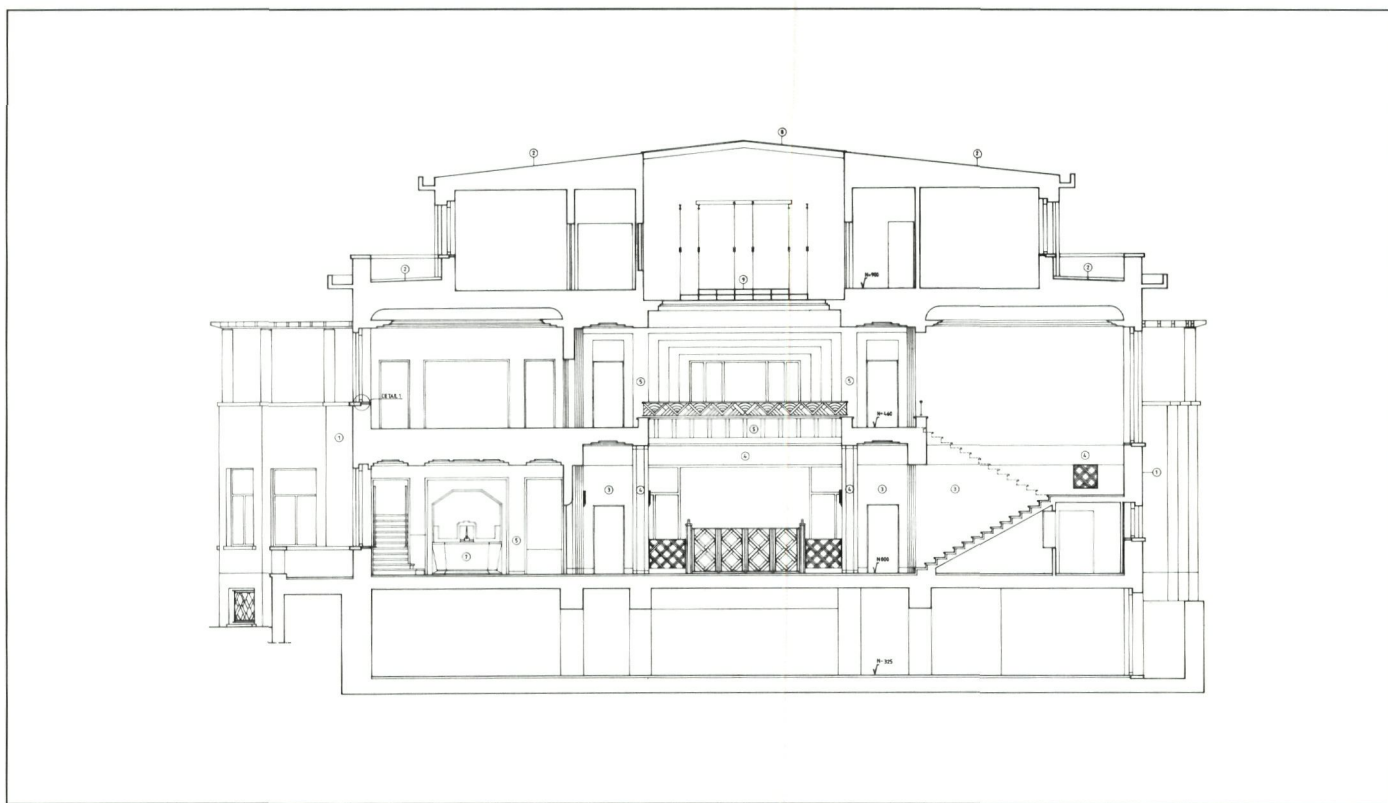
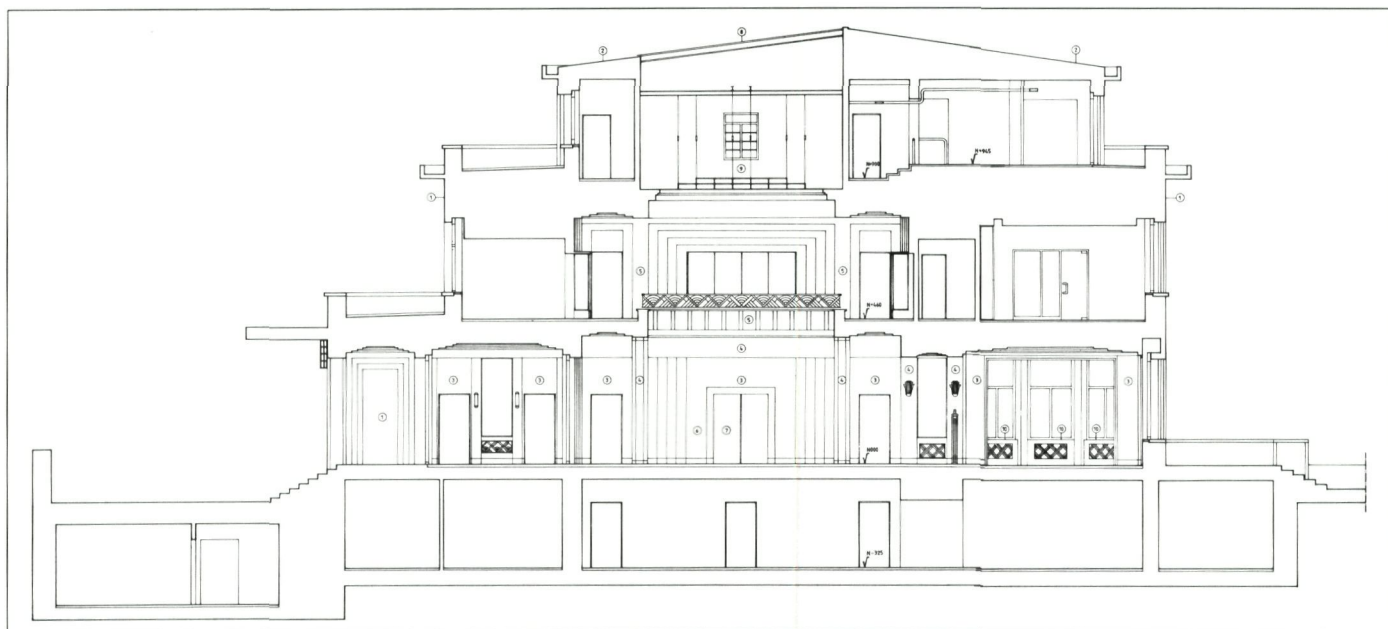
Op de gelijkvloerse en de eerste verdieping zijn de beide uiteinden van de voorgevel afgerond.

De ramen zijn eveneens gebogen. Op de gelijkvloerse verdieping, aan beide uiteinden van de inkom, werden er hoekramen voorzien. Boven de centrale inkomdeur bevindt zich een grote metalen luifel met aan beide zijden verlichtingsarmaturen.

Voor het ontwerp van het gelijkvloers en de eerste verdieping van de twee zijgevels werd er rekening gehouden met twee assen. De eerste situeert zich ter hoogte van de grote hal, de hoofdtrap en het intiem salon. De tweede situeert zich ter hoogte van het onthaal, het grote salon en de eetkamer. Voor het ontwerp van de zijgevels van de tweede verdieping heeft de architect zich niet gebaseerd op deze twee assen. Hij heeft ze zonder meer geheel symmetrisch

Brussel, Residentie Empain, zicht op het onthaal met decoratieve glasschildering op het plafond (foto O. Pauwels)

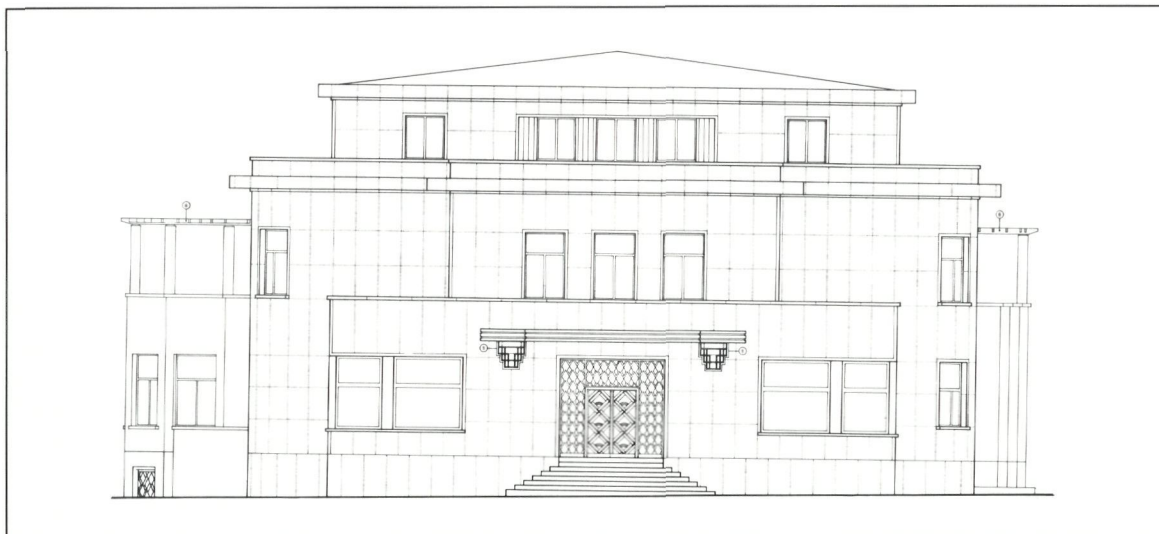

▲▲
Brussel, Residentie
Empain, langsdoor-
snede (tekening
Stephane
Duquesne, 1995)

▲
Brussel, Residentie
Empain,
dwarsdoorsnede
(tekening Stephane
Duquesne, 1995)

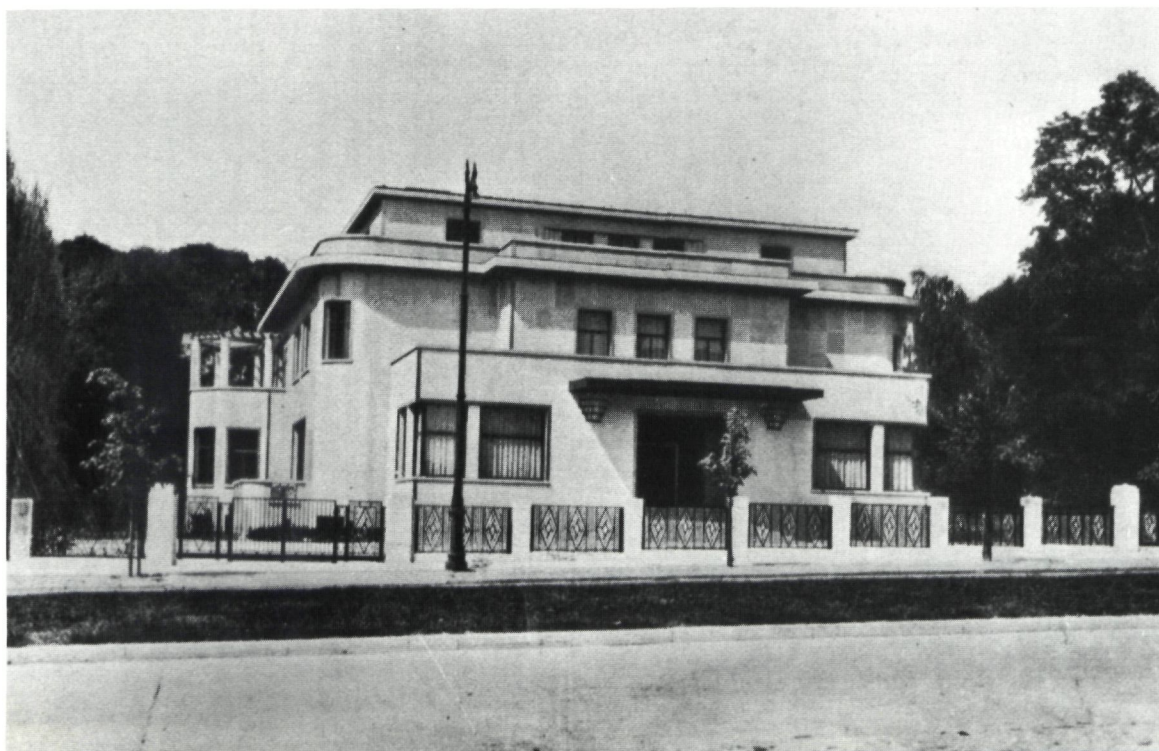
Brussel, Residentie
Empain, voorgevel
(tekening Stephane
Duquesne, 1995)

Brussel, Residentie
Empain, achter-
gevel (tekening
Stephane
Duquesne, 1995)

Brussel, Residentie
Empain, zicht
vanop de Flanklin
Rooseveltfaan (uit
L'institut Dentaire
G. Eastman à
Bruxelles, Mundus,
Brussel, 1937)
(foto Archives
d'Architecture
Moderne, Brussel)

Brussel, Residentie
Empain,

▲
achtergevel (uit
L'institut Dentaire
G. Eastman à
Bruxelles, Mundus,
Brussel, 1937)
(foto Archives
17d'Architecture
Moderne, Brussel)

►
Brussel, Residentie
Empain, achter-
gevel (foto
O. Pauwels)

Brussel, Residentie
Empain, zicht op
de bar. Let op de
vormgeving van
de kraan (foto
O. Pauwels)

opgevat zonder rekening te houden met de lager gelegen verdiepingen. Van alle buitengevels van de tweede verdieping wordt enkel de voorgevel gedragen door draagmuren van de gelijkvloerse en de eerste verdieping. De andere gevels worden door een plateau of door balken gedragen.

Voor de compositie en de verdeling van de ramen werd rekening gehouden met de modulering van de panelen in graniet. Sommige ramen bevinden zich dieper in de gevel, hetgeen de reliëfwerking ten goede komt.

Ter hoogte van de eerste verdieping werd er een kroonlijst voorzien. Deze kroonlijst is er niet nodig voor de regenwaterafvloeiing. Zij werd er louter om visuele en esthetische redenen voorzien.

HET UITGEVOERDE PROJECT

Exterieur

De gevels zijn bekleed met panelen in gepolijst graniet van Baveno (18). Het verhoudingssysteem van de gevels is nauw verbonden met de modulatie van de elementen. Voor de afmetingen van de ramen heeft de architect rekening gehouden met de grootte van de panelen. Sommige onder hen hebben een verhouding die bij benadering dicht bij de gulden snede aanleunt. De elementen ter hoogte van de ramen op de gelijkvloerse verdieping hebben een afmeting van 77,5 cm op 111,5 cm. Concreet betekent dit dat de breedte 1,3 cm meer had moeten zijn (78,8 cm: $V2 = 111,5$ cm) of dat de hoogte 1,9 cm minder had moeten meten (77,5 cm x $V2 = 109,6$ cm) om aan de gulden regel te voldoen.

De bronzen sierprofielen in bladgoud rond de ramen en aan de hoeken van de gevels benadrukken de

volumetrie en de raamindelingen van het concept. De profielen hebben naast een esthetische waarde eveneens een technische functie. Zij lossen het probleem op van de voegen van de panelen ter hoogte van de hoeken. De enige plaatsen waar de architect geen sierprofielen gebruikt heeft situeren zich ter hoogte van de kroonlijst en van de uitsprong van de eetkamer.

De raamprofielen zijn in brons. Zij zijn bijzonder fijn uitgewerkt en zijn vanuit esthetisch oogpunt heel erg verzorgd en mooi.

SITUERING VAN DE RESIDENTIE IN DE ARCHITECTUURGESCHIEDENIS

Ontegensprekelijk heeft de uitstraling van het Stoclet paleis (1905, Josef Hoffmann) in Brussel een grote invloed gehad op architecten en ambtenaren belast met de goedkeuring van bouwaanvragen. De Weense Secession-kenmerken werden op gunstige wijze onthaald door de stedenbouwkundige diensten, een gegeven waar avant-garde architecten soms handig gebruik wisten van te maken. Bouw- en verbouwingsaanvragen van bijvoorbeeld architect Louis-Herman De Koninck (19) werden lichtjes 'aangepast' door er Weense architectuurtrekjes aan toe te voegen. Zodoende was de kans op een gunstige dossierbehandeling groter.

De residentie Empain werd ontworpen volgens de principes van de Beaux-Arts school met sterke verwijzingen naar de Weense architectuur uit het begin van de 20ste eeuw. Hiervoor kan men voor eerst verwijzen naar het materiaalgebruik. Het aanwenden van granieten buitenbekleding en metalen hoekprofielen is eveneens te merken in het Stoclet paleis te Brussel en in de Villa Wagner te Wenen. Sekler (20) schrijft over het Stoclet paleis het volgende: *"Un élément fortement linéaire est introduit par ces bandes métalliques assemblées, mais il n'a rien à voir avec des lignes de force, contrairement aux éléments linéaires de l'architecture de Victor Horta. Dans la maison Stoclet, il y a des lignes qui apparaissent également le long des arêtes horizontales et verticales - elles sont neutres tectoniquement."*

Materiaalbeschrijving interieur

Marmer (Bois-Jourdan, Escalette, Onyx, witte marmer), deuren in fineerhout (palissander, knoest van notelaar, knoest van amboina, sipo, sapeli, eik), bepleistering in stucco, ijzersmeedwerk (fig. 12), motieven gegraveerd op glas door Ingrand te Parijs (onthaalruimte op de gelijkvloers), parket.

1. Brussel, Residentie Empain, inkomhal (foto O. Pauwels)
2. Brussel, Residentie Empain, achtergevel met aan de rechterzijde de pergola van de slaapkamer van mijnheer (foto O. Pauwels)

Materiaalbeschrijving exterieur

Bevloering terrassen met tegels, plinten in blauwe steen, bekleding van de gevels met gepolijst graniet van Baveno (dikte: 3,8 cm), raamprofielen in brons, rolluiken in hout, profielen op de hoeken van de gevels en rond de ramen in brons met bladgoud (zij zijn met klinkbouten alle 60 cm vastgemaakt aan de panelen), dakbedekking in koper, houtbalken boven de terrassen op de eerste verdieping zijn in oregon.

Aux coins... où se rejoignent deux ou plus de ces moulures parallèles, l'effet tend à être la négation de la solidité du volume construit. Une impression persiste, comme si les murs n'avaient pas nécessité une construction massive, mais consistaient en de grandes feuilles de tissu fin, jointes aux coins par des bandes de métal qui en protègent les arêtes."

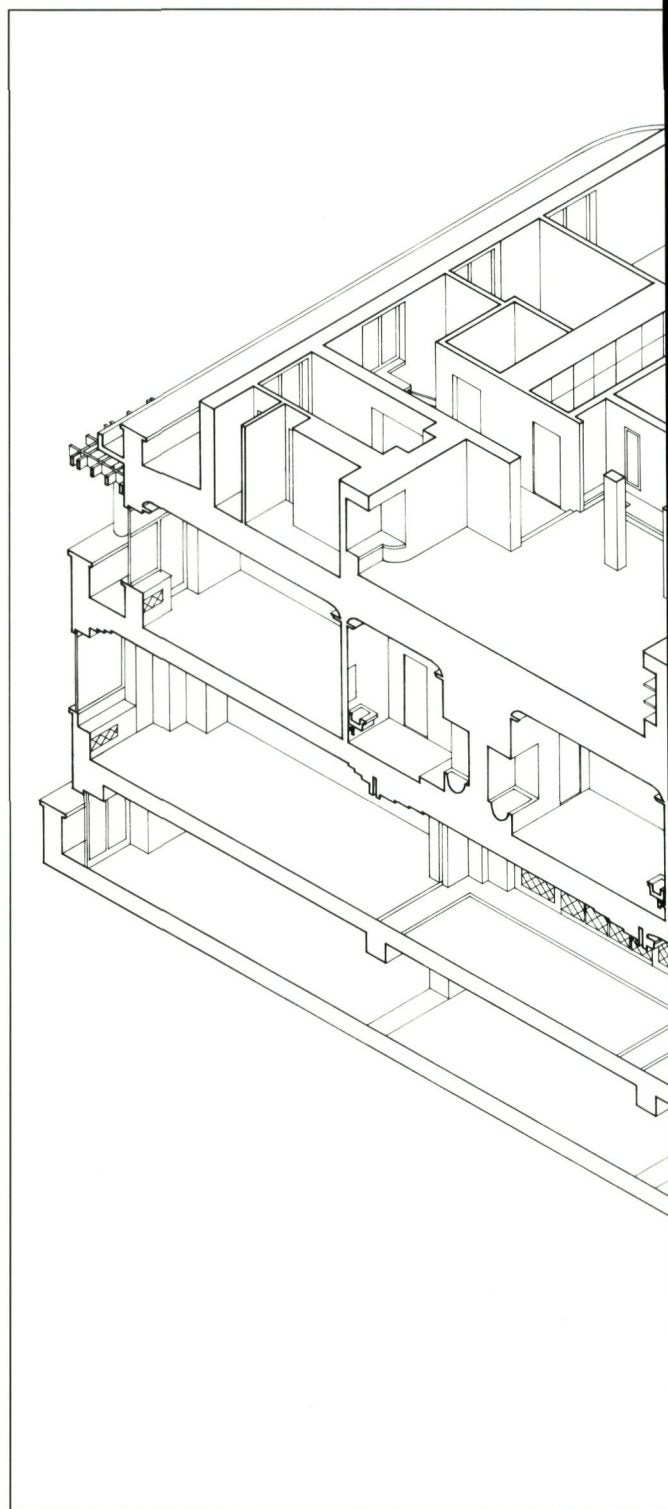
Deze bedenking is eveneens geldig voor de residentie Empain. Desondanks moet er toch wel verwezen worden naar de uitvoeringsverschillen van de bronzen profielen. Deze van het Stoclet paleis zijn uitvoerig uitgewerkt en versierd terwijl de profielen van de residentie Empain rechthoekig en gaaf zijn. Sommige ramen, met name de 'bow-windows' alsook de inrichting van de inkomhal refereren sterk naar de architectuur van het *Looshaus* (21) (1909, Adolf Loos) in Wenen. Het gebruik van marmers en spiegels die leiden tot een optische vergroting van de ruimten werd eveneens toegepast in de residentie Empain. De grote centrale hal is ook in marmer afgewerkt (*Bois-Jourdan* en *Escalette*) met de zogenaamde *pose à livre*-methode waarbij de marmeren panelen op symmetrische wijze ten opzichte van elkaar worden vastgehecht. Zodoende krijgt men afbeeldingen van al dan niet abstracte figuren. Voor de inrichting van de andere kamers rond de centrale hal, heeft Polak gebruik gemaakt van warmere materialen. Zo is de bar gedeeltelijk met hout (grotendeels in palissander) en stucco afgewerkt. Hierdoor ontstaat er een intiemere sfeer. Adolf Loos maakte evenzeer gebruik van soortgelijke materialen waardoor zijn interieurarchitectuur eveneens een intiem en menselijke dimensie weer spiegelt.

Een andere opvallend verband kan men waarnemen tussen de vormgeving van de lavabo van de residentie Empain en de grafsteen van Adolf Loos.

De kraan van de lavabo werd als vis uitgebeeld. De vormtaal en het materiaal van de kraan verwijzen sterk naar sommige werken van Brancusi (22). De vormgeving van de ogen refereert eveneens naar de wijze waarop Brancusi en Modigliani (23) deze figureerden.

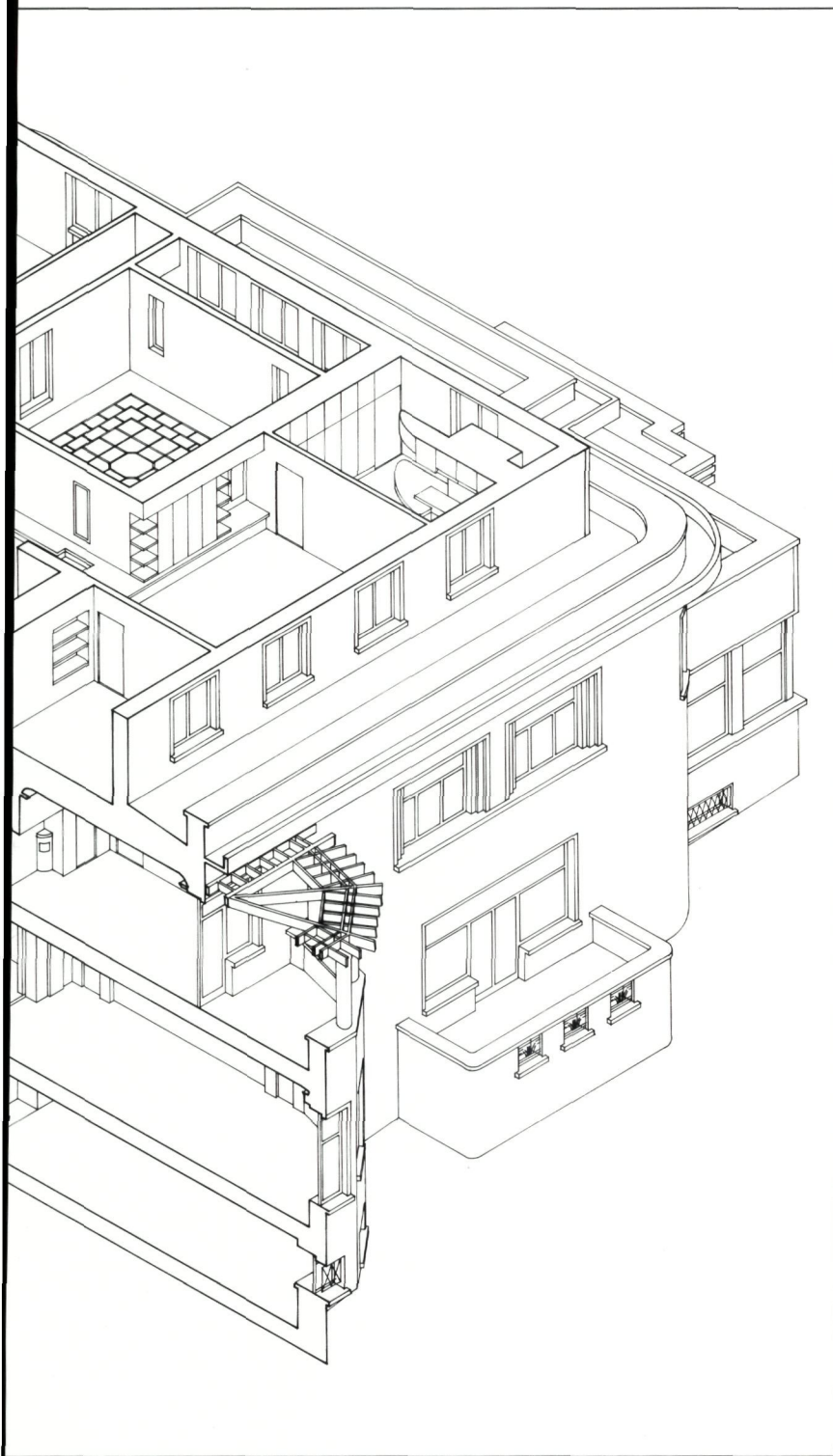
Evaluatie

Wanneer we de typologie van de residentie vergelijken met andere ontwerpen uit dezelfde periode, merken we dat er op dat ogenblik 'modernere' gebouwen tot stand kwamen, zowel in binnen- als in buitenland. Het *Lovell Health House* in Los Angeles (1927, Richard Neutra), de *Villa Savoye* in Poissy (1929, Le Corbusier), het Duits Paviljoen van de Internationale Tentoonstelling in Barcelona (1929, L. Mies van der Rohe), de *Casa de Fascio* in Como

(1932, Giuseppe Terragni), de *Dr. Ley* woning in Ukkel (1934, Louis-Herman De Koninck) en de *glazen woning* in Ukkel (1935, Paul-Amaury Michel) vormen maar enkele voorbeelden.

Dit betekent dat de residentie Empain een gebouw zou geweest zijn met voorbijgestreefde stijlkenmerken voor de jaren '30. De typologische kenmerken

Brussel, Residentie Empain, algemeen isometrisch zicht (tekening Stephane Duquesne, 1995)

van de woning waren in zekere mate vernieuwend maar vormen geen totale negatie of breuk met wat er voorheen in de architectuurgeschiedenis was ontwikkeld. De residentie kan met name als een 'gematigd modernistisch' gebouw beschouwd worden met een zekere zin voor traditie en integratie. Voortgaande op auteurs als Pevsner en Giedion, die

onvoorwaardelijk het modernisme verdedigen, of in eigen land, onder meer het tijdschrift *La Cité*, zou men kunnen denken dat er alleen maar modernistische architectuur tot stand kwam tijdens de interbellum jaren.

De residentie Empain is daar een duidelijk tegenvoorbeeld van.

HUIDIGE TOESTAND VAN DE RESIDENTIE

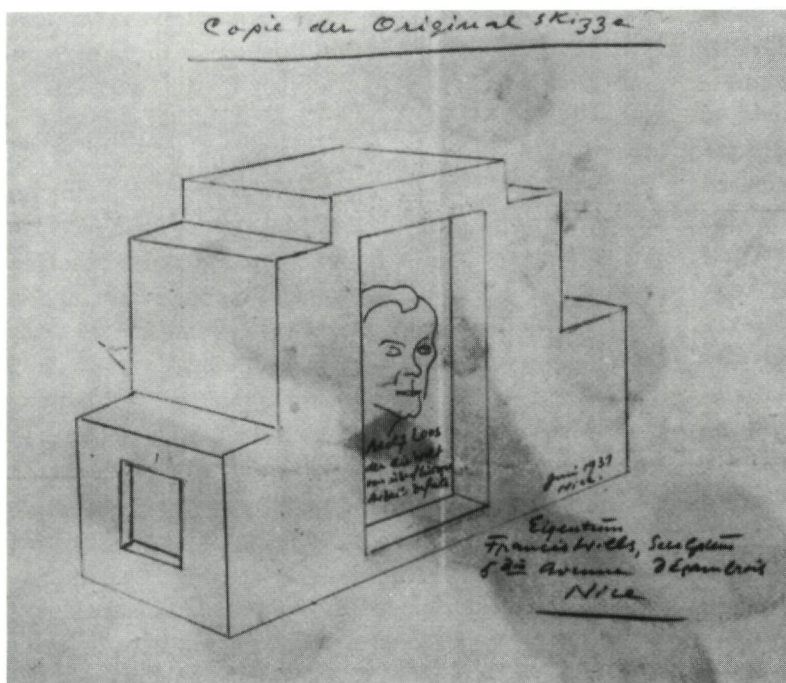
Wat betreft de toestand van de buitenkant van de residentie zou men gewag kunnen maken van een onderhoudsprobleem. Sommige granieten panelen zijn aan vervanging of aan reiniging toe omdat ze verkleurd zijn. Dit is te wijten aan mogelijk drie oorzaken, met name de vervuiling, de kwaliteit van de panelen en/of het corroderen van de bevestigings-elementen waarbij de roestvorming zichtbaar wordt aan de oppervlakte. Een ander onderhoudsprobleem is het ontbreken van sommige bevestigingsrivetten en het afschilferen van het bladgoud van de sierprofielen.

Hoewel er in de residentie een aantal ingrijpende verbouwingswerken werden uitgevoerd, kan men stellen dat de huidige toestand van het interieur van de woning niet dramatisch is. Er is voldoende grafisch en fotografisch materiaal van de oorspronkelijke toestand voorhanden om een getrouwe restauratie uit te voeren. Bovendien werden sommige elementen – zoals deuren – elders bewaard, zodat ze teruggeplaatst kunnen worden.

BESLUIT

Het is duidelijk dat de residentie van Baron Louis Empain een belangrijke plaats bekleedt in het Belgisch architectuurlandschap. De woning wordt verheven tot een unicum door de artistieke waarde, het overvloedig en luxueus materiaalgebruik, de veelvuldige en erg verzorgde details en de specifieke vormtaal waardoor het gebouw een statige indruk maakt.

Verscheidene eigenaars (24), huurders (25) én de Duitse bezetter hebben er vertoefd, hetgeen een extra - historische - dimensie geeft aan het gebouw. Ondanks het feit dat de residentie een 'jong' monument is, toont dit sprekend voorbeeld nog maar een aan dat een gebouw niet per definitie aan bepaalde ouderdomscriteria hoeft te voldoen om een relevante betekenis te verwerven in ons Belgisch architectuurpatrimonium.

Schets van een grafsteen voor en door Adolf Loos. De buste werd ontworpen door Francis Wills. Nice 1931 (uit Rukschcio B. Adolf Loos, *Leben und Werk*, Salzburg und Wien, Residenz Verlag, 1982)

VOETNOTEN

- (1) Het is pas na de Tweede Wereldoorlog dat de *Natielaan* herdoopt werd tot *Franklin Rooseveltlaan*.
- (2) Baron Lemonnier (1860-1930), gewezen Schepen van de Stad Brussel en Ondervoorzitter van de Kamer van Volksvertegenwoordigers.
- (3) Thomas Vincotte overleed in 1925 vóór de beëindiging van het monument Maurice Lemonnier. Na zijn overlijden werd het beeld afgewerkt door Huygelen in 1932.
- (4) Ernest Solvay (1838-1922), gewezen stichter van het Nationaal Comité (1914-1918), stichter van de scheikunde-industrie Solvay en Internationale Instituten in de fysische en scheikundige sector.
- (5) Francisco Ferrer, martelaar voor de gewetensvrijheid, gefusilleerd te Montjuich op 13 oktober 1909.
- (6) Pierre Théodore Verhaegen (1796-1862), stichter van de U.L.B.
- (7) De eerste steen werd gelegd op 20 november 1924 door Prins Léopold van België.
- (8) Aan de achterzijde, ter hoogte van de Paul Hegerlaan, werd de universiteit uitgebreid met een nieuwe bibliotheek (1994, Pierre Lallemand - Art & Build).
- (9) Voor de datering van in dit artikel vermelde - Brusselse - gebouwen gebruikte wij: ARON J., *Guide d'architecture moderne, Bruxelles et environ 1890-1990*, Bruxelles, Didier Hatier, 1990.
- (10) In dit gebouw bevindt zich momenteel het rectoraat van de *Université Libre de Bruxelles*.
- (11) In deze woning bevindt zich momenteel het *Institut d'Etudes Européennes, Université Libre de Bruxelles*.
- (12) Vakantieoord *Pays de Charleroi* voor kinderen in Oostduinkerke-Bad (organisatie van jeugdkampen, oprichting van vakantiecentra)
- (13) DELEVOY, R., *La Cambre 1928-1978, Bruxelles*, Archives d'Architecture Moderne, 1979.
- (14) Michel Polak ontwierp de residentie met de medewerking van M. Alfred Hoch.
- (15) Deze beschrijving werd opgemaakt aan de hand van grafische documenten op kleine schaal (voorontwerp van Michel Polak, 17 maart 1930).
- (16) Of de tuinaanleg ontworpen door architect Polak in 1932 ooit uitgevoerd is geweest werd niet achterhaald in deze studie.

- (17) Een ander inzake planopvatting vergelijkbaar project is een villa gebouwd tijdens dezelfde periode door arch. A. Blomme aan de Horizonlaan te Sint-Pieters-Woluwe.
- (18) MAILLARD R., *L'Hôtel du baron Louis Empain*, Clarté, VIII (1935) Augustus, p. 1-6
- (19) Voorbeelden hiervan zijn de bouwvoorstellen voor de woningen Dotremont en Dr. Ley in Ukkel en de verbouwingsaanvraag voor de bodega *Le Perroquet* in Brussel.
- (20) FRAMPTON K., *L'Architecture moderne, Une histoire critique*, Paris, Philippe Sers, 1985.
- (21) TOURNIKIOTIS P.A. *Loos*, Paris, Macula, 1991.
- (22) Brancusi (1876-1957): Roemeense beeldhouwer.
- (23) Modigliani (1884-1920): Italiaanse kunstschilder.
- (24) Baron Louis Empain (circa 1934-1937 en 1963-1973), de Belgische staat (1937-1963), Belgo International Estate, n.v. (1973-heden).
- (25) De Russische Ambassade (1947-1963), als huurder van de Belgische staat en de *Radio Télévision Luxembourgeoise* (1980-1993), als huurder van Belgo International Estate, n.v.

DANKWOORD

Ik wens mijn dank te betuigen aan personen en instellingen die me bijgestaan hebben bij het opstellen van dit artikel.
Dhr. en Mevr. P. Duquesne; Mevr. C. Hannaert (afgevaardigd bestuurster Belgo International Estate n.v., Brussel, eigenaar van de residentie Empain); dhr. Verpoest L. (Prof. Dr., K.U.Leuven), Mevr. Van der Wee B. (architect, K.U.Leuven), R. Lemaire Centrum monumentenzorg (K.U.Leuven); de heren Polak J.M. (architect, Brussel), De Bruyn L. (ir., W.T.C.B. Limelette), Elsen J. (Dr., W.T.C.B. Limelette), Le Jeune G. (houtvoorlichtingsbureau, Brussel), Tourneur F. (Raadgever, v.z.w., Pierres et Marbres de Wallonie), J. Vandenbreeden (Sint-Lukasarchief, Brussel), Mevr. A. Delyon, dhr. W. De Weerd.

Stephane Duquesne is architect. Hij behaalde een *Masters' degree* aan het *Center for the Conservation of Historic Towns and Buildings*, R. Lemaire, K.U.L. Leuven.

HET VLAAMS PARLEMENT

JO BRAEKEN

Vier staatshervormingen, doorgevoerd in 1970, 1980, 1988 en 1993, veranderden stapsgewijze de Belgische eenheidsstaat in een federale staat, samengesteld uit Gemeenschappen en Gewesten. Vlaanderen kreeg zelfstandige instellingen met een eigen wetgevende macht: het Vlaams Parlement, en een eigen uitvoerende macht: de Vlaamse regering.

Het Vlaams Parlement, dat al die jaren zetelde in het nabijgelegen Paleis der Natie, beschikt met zijn nieuw parlamentsgebouw vandaag over een volwaardige eigen behuizing.

De plek waar het gebouw van het Vlaams Parlement zich bevindt, kent een lange voorgeschiedenis.

Ooit maakten hertogen, prinses en keizers er jacht op evers of ander wild. In de nadagen van het Ancien Régime, gaf de 'beau-monde', met pruik en crinoline, hier rendez-vous voor luisterrijke bals en concerten. Een eeuw later scherpten nijvere ambtenaren er de pen, in dienst van 's lands Posterijen. Vandaag, weer een eeuw verder, is het de beurt aan de Vlaamse volksvertegenwoordiging, voor de eeuwigheid ditmaal?

'EDEL-CONCERT MET ALLURE

In de middeleeuwen, vanaf de 11de uiterlijk de 13de eeuw, vestigden de hertogen van Brabant hun gezag op de Koudenberg. Vanaf de heuveltop verhief zich een statig paleis, dat door de opeenvolgende vorsten met name Filips de Goede, Karel V en de aartshertogen Albrecht en Isabella in pracht en praal werd uitgebreid. Weelderige tuinen en een beboste 'warande' strekten zich in noordelijke richting uit tot de aloude Leuvenseweg. Een felle brand in 1731, herleidde deze fraaie idylle tot een troosteloze ruïne.

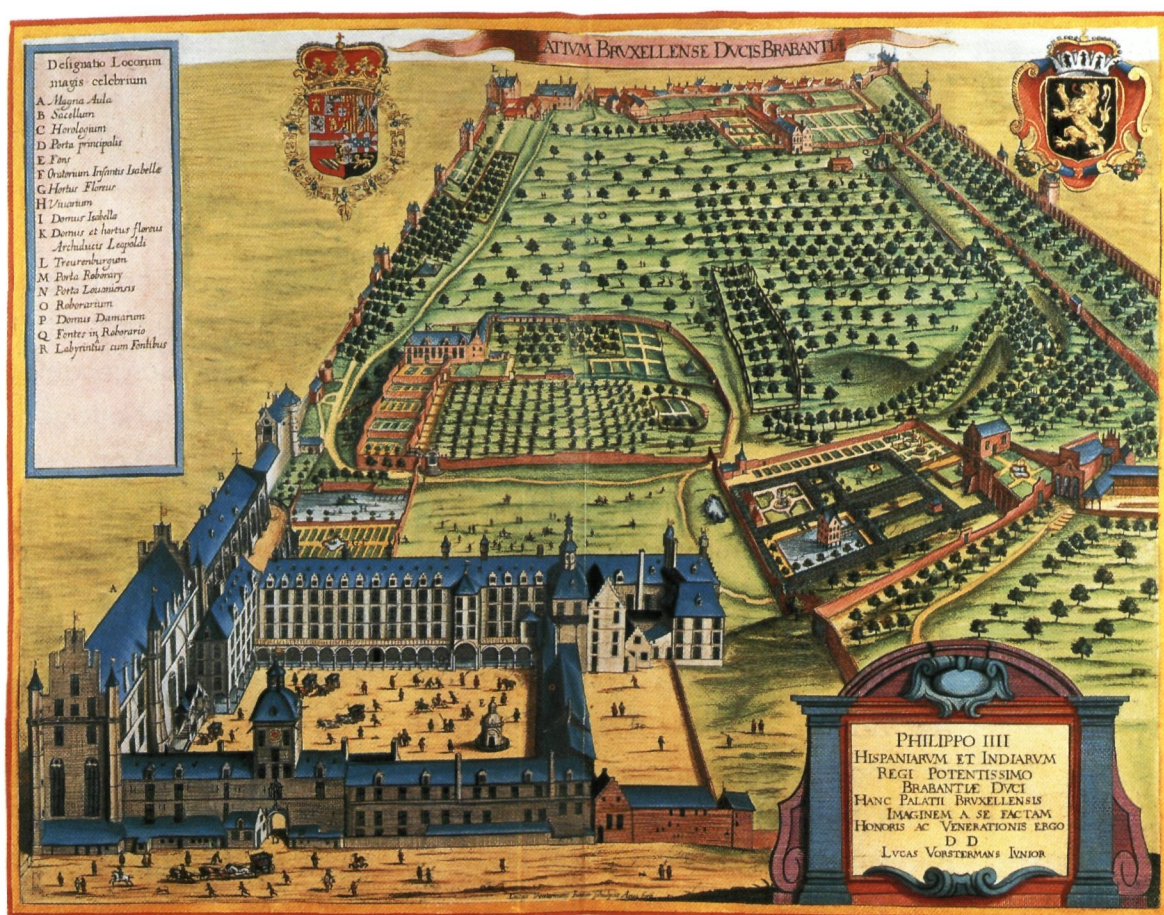
Pas in 1774 verordende de Oostenrijkse regering de aanleg van een 'Koninklijk Plein' op de puinen van het paleis. Het werd naar klassiek Frans metrum door de Parijzenaar Jean Benoît Vincent Barré ontworpen in 1775 en vervolgens door zijn landgenoot Barnabé Guimard de l'Arabe gerealiseerd. Nog tijdens de aanloop van deze werken ontstond de idee de voormalige hovingen om te vormen tot een 'promenade publique'. Vanaf 1776 herschiep dezelfde Guimard de beboste heuvels en dalen van de 'warande', in perfecte symmetrie tot een classicistisch park.

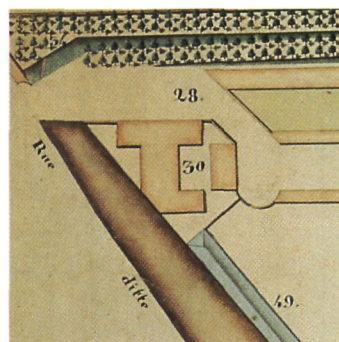
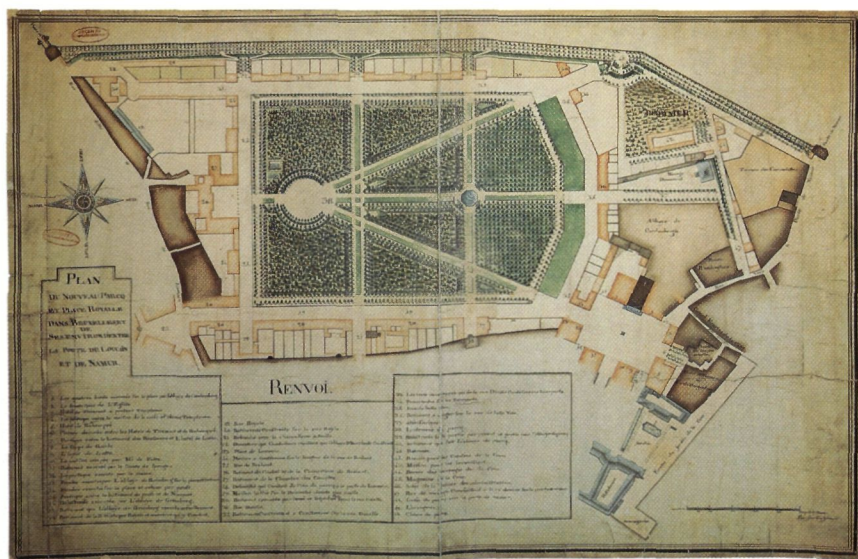
De omringende straten werden onder supervisie van Guimard afgeboord met een samenhangend geheel van fraaie hotels in de heersende Lodewijk XVI-stijl. Kroon op het werk was het monumentale gebouw van de Raad van Brabant, het huidige Paleis der Natie, dat met zijn colonnade en fronton het perspectief beheerste (1).

In 1779 verwierf architect Laurent-Benoît Dewez een ruim bouwperceel aan de Hertogsstraat, dat eertijds deel uitmaakte van de Orangerie van het Hof. Het lag in de as van de straat waar deze een knik maakte richting Leuvensepoort: de huidige lokatie van het Vlaams Parlement. Dewez liet er voor eigen rekening een concertzaal optrekken, die de mondaine allure van de Warandewijk alle eer aandeed (2). Ongeveer terzelfdertijd kwam in het park trouwens nog een andere amusementsgelegenheid tot stand, de zogenaamde "Waux-Hall".

Laurent-Benoît Dewez (1731-1812) vestigde zich, na een verblijf in Rome en Londen, omstreeks 1760 te Brussel. Hij bracht het er in 1767 tot hofarchitect van Karel van Lotharingen. Dewez domineerde meer dan een decennium lang de architectuurscène in de Oostenrijkse Nederlanden, doch viel in ongenade

Het paleis op de Koudenberg, de tuinen en de 'warande', op het hoogtepunt van hun ontwikkeling. Prent door Lucas Vorstermans Jr. van 1659 (Österreichische Nationalbibliothek, Wenen, Atlas Blaeu-van der Hem).

Plan van het Park van Brussel en de omringende straten, opgemaakt door Joachim Zinner en te dateren in 1779. Het "Batiment executée par dewé et lesprit qui fait face a la rue Ducalle" draagt het nr. 30 (Algemeen Rijksarchief, Brussel, Kaarten en plannen in manuscript 41).

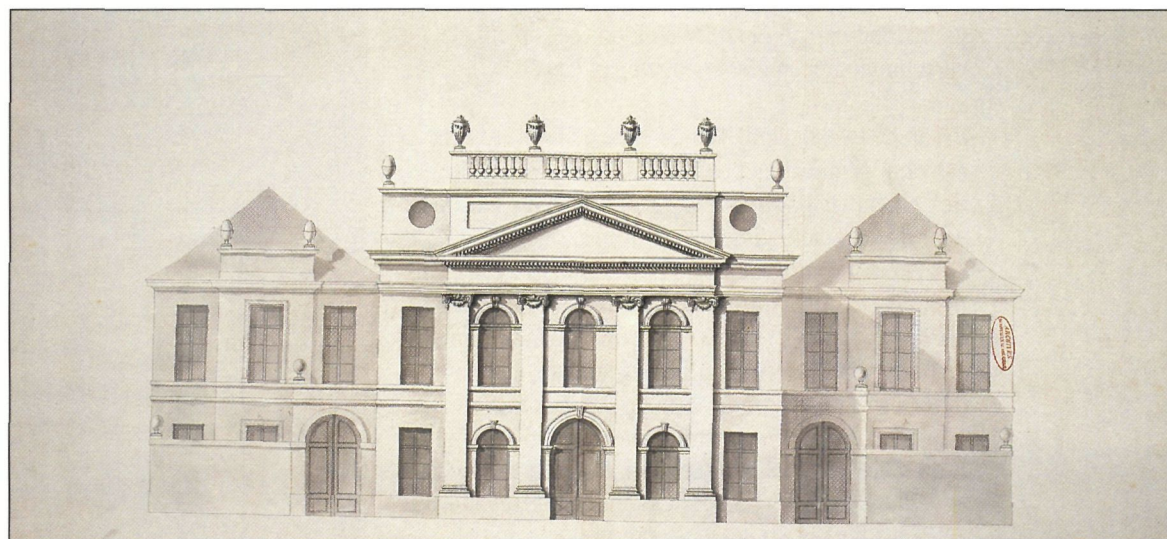
mede onder invloed van naijverige confraters. Met de wederopbouw van talrijke abdijen en kloosters verbreedde hij het classicisme tot in de verste uithoeken van het land.

Naast de concertzaal herbergde het complex, dat uit twee afzonderlijke vleugels bestond, nog een balzaal. Het gevelfront van de voorbouw schermde met zijn kolossale pilasters, fronton, balustrade en vazen, het perspectief van de Hertogsstraat af. Dergelijke coulisse-architectuur gold overigens voor alle zichtassen van het park, een gegeven dat ook bij de latere bouwprojecten voor dit perceel werd gerespecteerd. Bewaarde interieurontwerpen voor vermoedelijk de balzaal, tonen een verfijnd Lodewijk XVI-decor met kolommen, trofeeën en medaillons, orkestloges en een wandnis waarin een porseleinen kachel.

De concertzaal werd verhuurd aan de *Société de l'Académie de Musique*, die vermoedelijk reeds van begin af bij het project betrokken was (3).

Deze adellijke vereniging, de latere *Société du Concert Noble*, organiseerde er bals en concerten, tot zij op last van het revolutionair bewind werd ontbonden. De concertzaal diende vervolgens als *Tribunal Criminel*. In 1803 verkocht Dewez het complex aan concertmeester Jean-Joseph Pauwels, die de uitbating zou verder zetten onder de benaming *Grand Concert*. In hetzelfde jaar werden Eerste Consul Napoleon en Joséphine de Beauharnais er op een feestelijk concert met lyrisch drama vergast. Een gemaskerd bal ter ere van een voor de gelegenheid Spaans uitgedoste kroonprins Willem van Oranje, vond plaats in 1815.

De pronkgevel van het oude Concert Noble, een ontwerp van Laurent-Benoît Dewez te dateren in 1779, die eertijds het perspectief van de Hertogsstraat af sloot (Algemeen Rijksarchief, Brussel, Kaarten en plannen in manuscript 520).

Een eerste ministeriegebouw, bestemd voor Justitie en Financiën, dateert uit 1861-64. Het Hotel Engler aan de Wetstraat werd hiervoor in volmaakte symmetrie uitgebreid (foto O. Pauwels).

De verdere geschiedenis van het *Grand Concert* is minder bekend. Na de Belgische Onafhankelijkheid nam het heropgerichte *Concert Noble* opnieuw het voortouw in het mondaine leven, zij het vanuit de *Waux-Hall*, tot de verhuis naar het schitterende feest-complex van Hendrik Beyaert in de Leopoldswijk. Het *Grand Concert* raakte vermoedelijk in onbruik, tot het in 1869 een nieuwe koper vond in de vrijmetselaarsloge *Les Amis Philanthropes* (4). Hoewel een eerste 'kleine' tempel, naar ontwerp van architect Wynand Janssens, in 1870 in gebruik werd genomen, kwam een geplande 'grote' tempel nooit aan uitvoering toe. Een onteigening ten voordele van de uitbouw van de ministeries bezegelde in 1874 het lot van Dewez' zalencomplex, dat in afwachting van de afbraak een twintigtal jaar later, door diverse ministeriële diensten werd betrokken (5).

MINISTERIES, AMBTENAREN EN ARCHITECTEN

Bij de oprichting van het Koninkrijk België namen eerst het Nationaal Congres in 1830, later de Kamer van Volksvertegenwoordigers en de Senaat in 1831, bezit van het herdoopte Paleis der Natie. Vrij onmiddellijk begonnen de ministeries zich in de directe omgeving van dit gebouw te concentreren, een beweging die overigens reeds was ingezet tijdens het Hollands Bewind (6). Tegen 1847 was het volledige bouwblok van de Wetstraat in het bezit van de Belgische Staat. De diverse hotels met bijgebouwen boden onderdak aan de ambtswoningen van de ministers en hun administratieve diensten.

In deze periode beperkte de ministeriële administratie zich traditioneel tot zes departementen, met name Buitenlandse Zaken, Binnenlandse Zaken, Justitie, Financiën, Oorlog en Openbare Werken. Deze situatie onderging nauwelijks wijzigingen tot aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, op enkele verschuivingen en afsplitsingen na (7).

Pas in de tweede helft van de 19de eeuw werd een aanvang gemaakt met de oprichting van een specifiek gebouwenpatrimonium, als gepaste huisvesting voor de langzaam uitdeinende ministeries.

Het eerste project van enige omvang betrof een complex voor de ministeries van Justitie en Financiën, dat in 1861-64 tot stand kwam (8). Het zogenaamde *Hotel Engler*, het voormalige refugiehuis van de Leuvense Sint-Gertrudisabdij op de hoek van de Wetstraat en de Hertogsstraat, werd hiertoe met een ruim kantoorcomplex uitgebreid. Het gebouw maakte de hoek met de vroegere Orangeriestraat, vandaag de Henri Beyaertstraat, was door middel van twee

langgerekte vleugels verbonden met het *Hotel Walckiers*, sinds 1836 de ambtswoning van de minister van Financiën, en sloot voorbij de voormalige Rekenkamer aan op de achterzijde van het Paleis der Natie. Zowel aan de Hertogsstraat als aan de Orangeriestraat verrezen uniform bepleisterde gevelfronten die zich qua ritme en uitzicht volkomen assimileerden met de architectuur van de Wetstraat. Een tweede complex, bestemd voor de ministeries van Binnenlandse Zaken en Oorlog, maakte deel uit van een globaal plan voor de wederopbouw van de zuidzijde van de Leuvenseweg, waarbij de uitbreiding van het Paleis der Natie centraal stond (9).

De gebouwen van het Belgisch Staatsblad (r.) en van het Hoofdbestuur van Bruggen en Wegen (l.), ontworpen in 1876 en 1880, vormen een echo van het ereplein van het Paleis der Natie.

De werken, waartoe werd besloten in 1861, ontworpen in 1866, kwamen tot uitvoering in 1872-79. Uit deze bouwcampagne dateert het ereplein, oorspronkelijk voorbehouden aan de Senaat, aan de achterzijde van het parlamentsgebouw, dat in een bewust versoberde vormgeving een spiegelbeeld vormt van het voorplein aan de zijde van het park. Het nieuwe gebouw voor de ministeries van Binnenlandse Zaken en Oorlog strekte zich van dit ereplein uit tot de hoek met de Koningsstraat, achter het *Hotel Torrington* en het *Hotel de Galles*, respectievelijk sinds 1834 en 1838 de ambtswoningen van de betrokken ministers. Ook in dit geval werd het doorlopende gevelfront ontworpen als een herhaling van de opstand aan de Wetstraat, zij het in zijn geheel uitgevoerd in natuur- en hardsteen in navolging van de aansluitende parlamentsuitbreiding.

Het ereplein van de Senaat vond in dezelfde periode een verlengstuk in de Parlementsstraat, die als onderdeel van de nieuw aangelegde Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk, volgens dezelfde aslijn de trechtersvormig verbrede Leuvenseweg verbond met de IJzerenkruisstraat. Om het perspectief op de achtergevel van het Paleis der Natie te begeleiden, en het monumentale karakter van deze nieuwe stedelijke ruimte nog te versterken, werden twee symmetrische hoekcomplexen opgetrokken, als echo van de zijvleugels van het ereplein, die nagenoeg de volledige straatwanden innamen (10). De architectuur van deze gebouwen, respectievelijk bestemd voor het *Belgisch Staatsblad* en het Hoofdbestuur van Bruggen en Wegen en het Mijnezen, ontworpen in 1876 en 1880, schikte zich op haar beurt naar het globaal-plan voor de nieuwe 'ministeriewijk'.

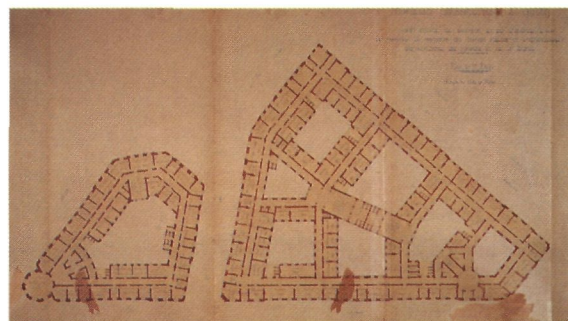
Het ontwerp en de uitvoering van de gebouwen bestemd voor de ministeries en de administratieve diensten, behoorde vanouds tot de bevoegdheid van het Korps van Bruggen en Wegen, onderdeel van het in 1837 opgerichte ministerie van Openbare Werken. Ook alle geciteerde projecten werden door architecten van dit departement uitgewerkt. Bij Koninklijk Besluit van 9 april 1870 en 31 oktober 1879 werd een Bijzondere Dienst der Burgerlijke Gebouwen van Brussel opgericht, die onder rechtstreeks toezicht stond van het Hoofdbestuur van Bruggen en Wegen, traditioneel het domein van de ingenieurs (11). Het grotere belang en de talrijkheid van de openbare bouwwerken in de hoofdstad, met name tijdens de regeerperiode van Leopold II, gaven hiervoor de doorslag. Het organiek reglement voorzag in een architect-hoofd van dienst, twee hoofdarchitecten elk verantwoordelijk voor een sectie, en zes architecten van eerste en tweede klasse (12).

Toch weerhield dit kader de dienst er niet van, voor

bijzondere of prestigieuze opdrachten beroep te doen op privé-architecten. Aangezien het organieke reglement de voorwaarden daartoe niet preciseerde, zou de controle van staatswege op deze 'uitbestede' bouwwerken, of beter gezegd het verwerven van controle, jarenlang een pijnpunt blijven. De aange-stelde architect droeg, tegen een ereloon van 5 % op de bouwkost, immers de volle verantwoordelijkheid over ontwerp, uitvoering en oplevering van de werken. Zo werd architect Louis De Curte bij de bouw van het Brusselse Hoofd-Postkantoor beschuldigd van combinevorming met de aannemer. Schadeclaims en verwijlntresten gaven herhaaldelijk aanleiding tot onoverkomelijke polemieken. Slechts architect des konings Alphonse Balat genoot, uit eerbied voor zijn merites en gezien het verhevene van zijn taak, van een bijzonder statuut. Het bijstellen van de contracten, waarbij de architect als een soort artistiek raadgever het bouwtoezicht werd onttrokken, en dit tegen een verminderd ereloon, trachtte hier later aan te verhelpen (13).

BEYAERT'S MINISTERIE VAN SPOORWEGEN

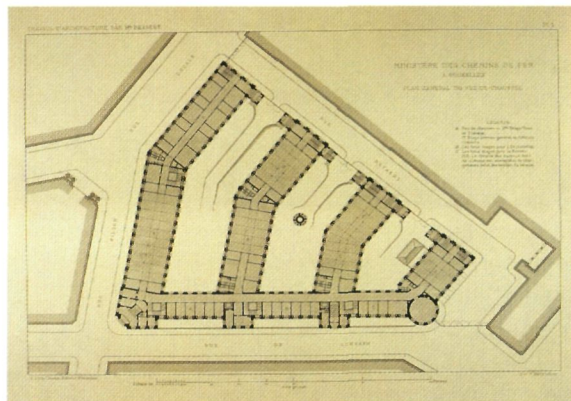
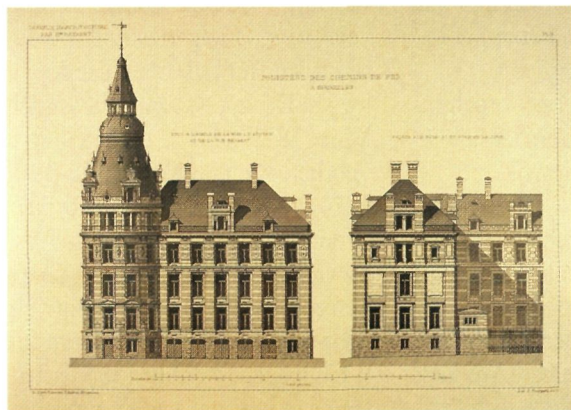
Het voorlopige sluitstuk en tegelijk het meest omvangrijke project in de uitbouw van de 'ministeriewijk', moest het bouwblok worden tussen Leuvenseweg, Orangeriestraat (huidige Henri Beyaertstraat) en Hertogsstraat, dat door de nieuw aan te leggen Drukpersstraat zou worden doorsneden. Vanaf 1873 werd de onteigening van de terreinen voorbereid en bij Koninklijk Besluit van 8 maart 1874 bekrachtigd (14). Het project kwam pas in een stroomversnelling na de oprichting van het ministerie van Spoorwegen, Posterijen en Telegraaf in 1884. Een reeds langer bestaand ontwerp, opgemaakt door hoofdarchitect van Burgerlijke Gebouwen P. Goovaerts, werd in 1886 ter beoordeling voorgelegd aan minister van Spoorwegen Jules Vandenpeereboom, die het merkwaardigerwijs afwees.

Het ministerie van Spoorwegen door Hendrik Beyaert.

Het eigentijds 'klassieke' architectuur met polychroom materiaalgebruik contrasteert met het imitatief 'classicisme' van de vroegere ministeriegebouwen (foto O. Pauwels).

Gevelopstand en plattegrond, gekenmerkt door een opeenvolging van geknikte binnenstraten, en een flexibele ruimtelijke indeling (Travaux d'architecture exécutés en Belgique par Henri Beyaert, II, Ministère des Chemins de Fer, pl. 3 en 1).

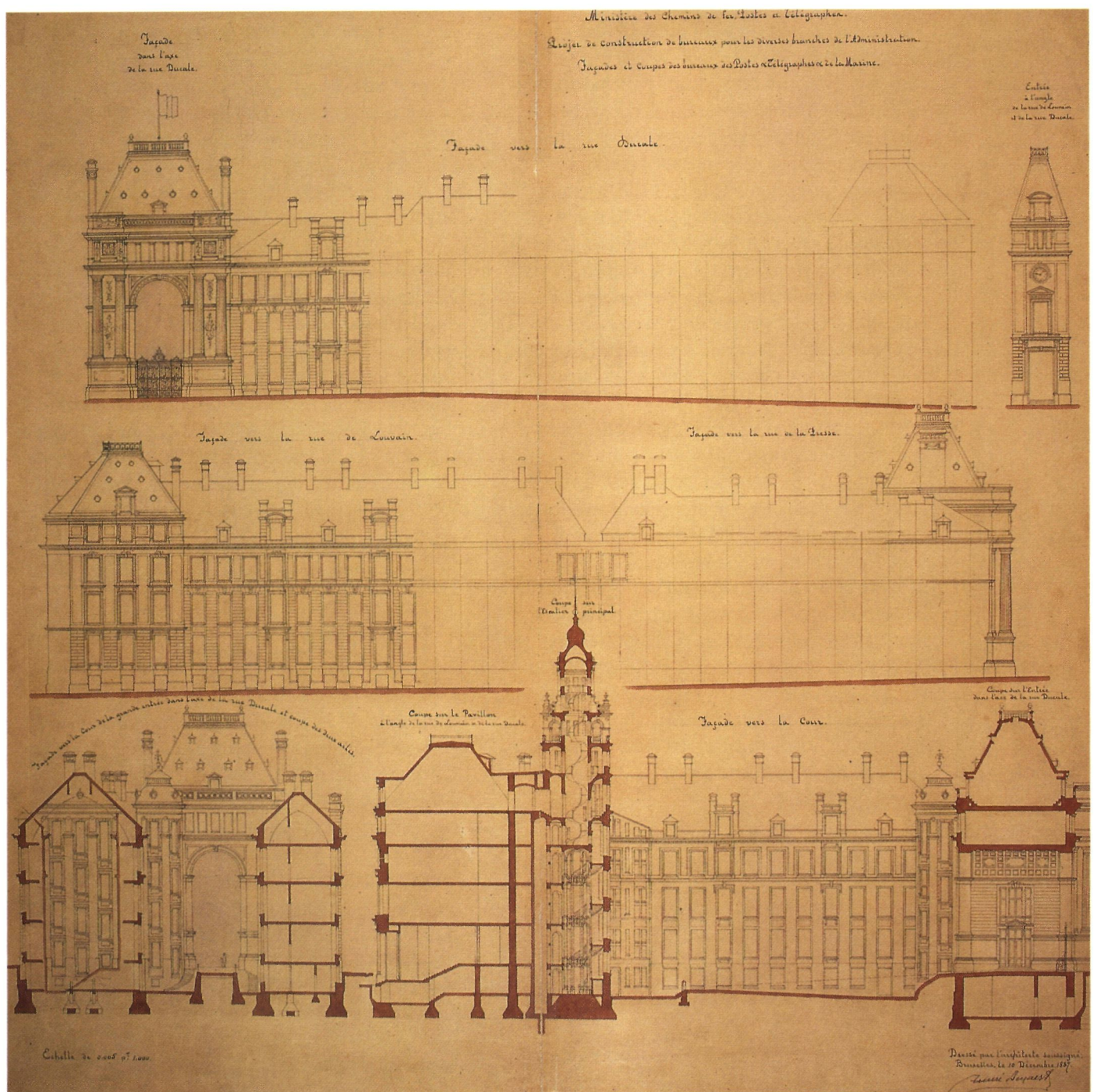
Een bewaarde plattegrond toont twee gesloten complexen waarvan de gevels de rooilijn van de omringende straten volgen (15). Het grootste wordt daarom inwendig opgedeeld door niet minder dan zeven, benepen binnenplaatsen. Het kleinere, de lokatie van het huidige Vlaams Parlement, is op de hoek van Leuvenseweg en Hertogsstraat uitgewerkt als rotonde, blijkbaar bedoeld om de toegang tot de wijk vanaf de Leuvensepoort monumentaal te markeren. Hoewel de gevelopstanden niet bekend zijn leidt het nauwelijks twijfel dat ook deze gebouwen moesten passen in het vooropgezet globaal-plan voor de wijk. In navolging van de reeds gerealiseerde ministeriegebouwen gold allicht ook voor dit project een uniforme, classicistische genspireerde gevelarchitectuur, afgeleid van deze van het Paleis der Natie.

Op initiatief van minister Vandenpeereboom waren inmiddels onderhandelingen gaande met architect Hendrik Beyaert, omwille van diens reputatie op het vlak van kantoorgebouwen. Deze resulteerden in een contract dat op 29 september 1886 door minister van Openbare Werken A. de Moreau en de architect werd ondertekend. Beyaert kreeg daarbij opdracht tot het leveren van het voorontwerp en de definitieve plannen van de nieuwe gebouwen voor het ministerie van Spoorwegen, Posterijen en Telegraaf, en de administratie van het Zeewezen, tegen een forfaitaire loon van 30.000 frank. De uitvoering van de werken zou integraal toekomen aan de Bijzondere Dienst der Burgerlijke Gebouwen van Brussel. Uitgetekend in 1887, werden de plannen definitief goedgekeurd in 1888 (16).

Hendrik Beyaert (1823-1894) kende een vruchtbare loopbaan in dienst van de Nationale Bank, de overheid, adel en burgerij, die de tweede helft van de 19de eeuw overspant. Zijn oeuvre, waarin het streven naar eigentijds bouwen en een dialoog met de stedelijke ruimte stelregels waren, vormt een belangrijke schakel tussen het neoclassicisme en de Art Nouveau.

Met deze laatste openbare opdracht leverde hij wellicht zijn meest gearticuleerde realisatie af, in een 'klassieke' architectuur die zich niettemin krachtig van zijn omgeving onderscheidde door een manifeste monumentaliteit en een eigenzinnig, kleurrijk materiaalgebruik.

Het is wellicht niet toevallig dat de overheid uitgerend voor dit nieuwe ministerie de voorkeur gaf aan een meer prestigieus bouwprogramma dan gebruikelijk. Spoorwegen en scheepvaart waren niet voor niets de motor van de economie en dus van welvaart en vooruitgang, zeker in een periode van koloniale en industriële expansie.

Ontwerp voor het gebouw van Posterijen en Zeevaart door Hendrik Beyaert van 1887, een logisch pendant van het gebouw van de Spoorwegen, gemarkeerd door een triomfboog en een traptoren (Académie Royale de Bruxelles, Kunstbibliotheek van Brussel, Fonds Beyaert, plan 13)

► De gerestaureerde vestibule van de huidige bezoekers- en dienstingang van het Vlaams Parlement, zijde Leuvenseweg, met marmerschilering en mozaïekvloer (foto O. Pauwels).

Ontwerp voor het gebouw van Posterijen en Zeevaart door Hendrik Beyaert. Detailtekening van de gevelopstanden (Académie Royale de Bruxelles, Kunstbibliotheek van Brussel, Fonds Beyaert, plan 34)

Van Beyaert's ontwerp werd vanaf 1889 in een eerste fase het gebouw voor de Spoorwegen aan de Leuvenseweg, vandaag het Huis der Parlementsleden, opgetrokken. De banale beslotenheid van het 'Goovaerts'-ontwerp werd hier virtuoos ingeruild voor lichte, zuid-georiënteerde en geknikte binnenstraten, met een ronde toren in de as van de Leuvenseweg als herkenningspunt. Al snel werd duidelijk dat ook voor het uittekenen van de detailplannen beroep op Beyaert moest worden gedaan, een taak die de architect "*par l'amour de l'art*" hoogstpersoonlijk en onbezoldigd op zich nam (17). Het bouwverloop gaf niettemin aanleiding tot hoogoplopende twisten met toenmalig hoofdingenieur-directeur van Bruggen en Wegen Charles Lagasse de Locht, die de architect met kritiek bleef achtervolgen. Met name het gebruik van de typische 'Romeinse tegels' voor het metselwerk, moest het daarbij ontgelden. De wat uitbundiger architectuur van dit controversiële 'Palais des Chemins de Fer' werd toch al niet geschikt geacht voor een ministeriegebouw. Het laatsttijdig indienen van de benodigde bouwtekeningen was bovendien een permanente bron van wrevel en gold als hoofdoorzaak voor een schadeclaim door aannemers Lefevre en Tertrap. "*Hélas! Que deviendrait les Beaux-Arts sous le contrôle et la contrainte du Corps des Ponts et Chaussées*", verzuchtte Beyaert reeds in 1890 (18). "*Sans doute, les formes d'ensemble attestent encore*

le talent vigoureux et bien ordonné de cet artiste, mais il n'y a pas un détail qui supporte un examen quelque peu sérieux. De ce point de vue tout, sauf la disposition intérieure, est faux dans cette construction", was het antwoord van Lagasse de Locht vier jaar later, getuigend van "*...la décadence du génie de cet architecte*" (19). Of het eeuwige dilemma tussen architect en ingenieur, kunst en rekenkunde.

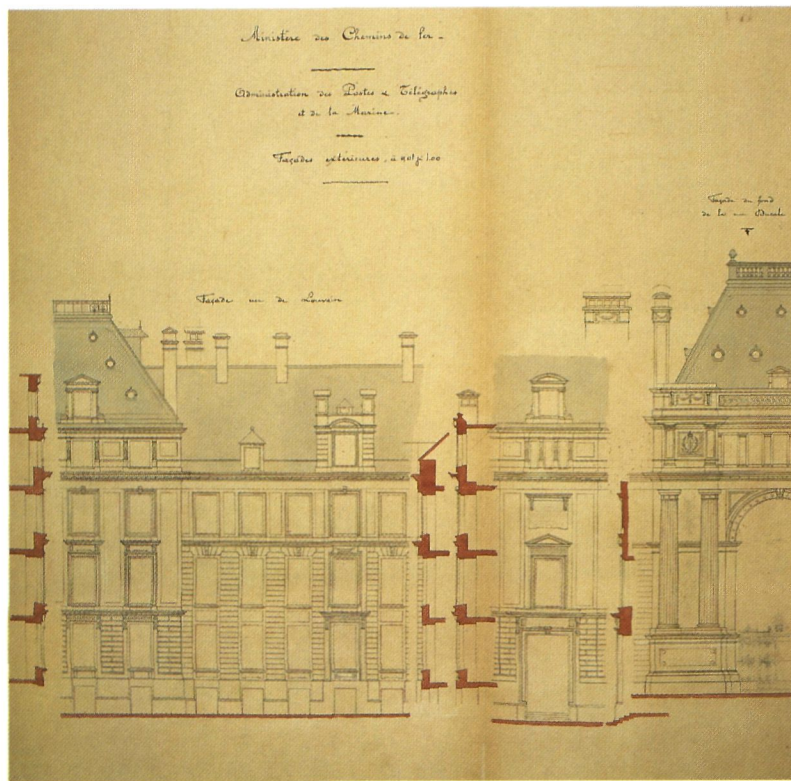
Voor de tweede fase, het gebouw voor Posterijen en Zeevaart, voorzag Beyaert in de as van de Hertogsstraat een soort open triomfboog, dit in tegenstelling tot de gesloten pronkgevel van Laurent-Benoît Dewez. De straat vond zo een verlengstuk in het binnenplein, om te eindigen op een geraffineerde traptoren. Vier vleugels omsloten een onregelmatige ruitvorm, bepaald door het tracé van de omringende straten. De uitvoering werd echter doorkruist door Beyaert's overlijden in 1894.

HET HOTEL DES POSTES ET DE LA MARINE

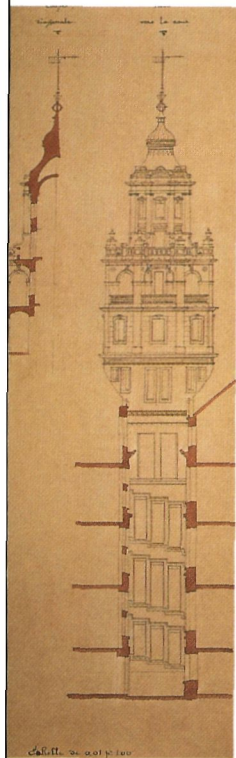
Nog in hetzelfde jaar, de voltooiing van het gebouw voor de Spoorwegen was nog volop aan de gang, werd architect Joseph Joachim Benoit naar voor geschoven om Beyaert's project tot een goed einde te brengen (20). Hoofdingenieur-directeur van Bruggen en Wegen Charles Lagasse de Locht vond het niet opportuun nogmaals beroep te doen op een privé-architect, gezien de gevorderde staat van het ontwerp en de reeds gemaakte kosten. Een andere beslissing zou de nagedachtenis van Hendrik Beyaert bovendien geweld aan doen (sic). Hij pleitte er bijgevolg voor de bouw per uitzondering integraal over te laten aan de Bijzondere Dienst der Burgerlijke Gebouwen van Brussel. Hoofdarchitect van Burgerlijke Gebouwen Benoit, verantwoordelijk voor de sectie 'nieuwe bouwwerken', was trouwens reeds van begin af, van ambtswege belast geweest met de leiding over de bouw van Beyaert's ministerie van Spoorwegen.

Hij werkte nieuwe plannen uit voor het gebouw voor Posterijen en Zeevaart, die in 1895 door de bevoegde ministers werden goedgekeurd. Na beëindiging van de slopingswerken op het terrein, werd de bouw openbaar aanbesteed en onmiddellijk ingezet, de eerste fase in 1897, de tweede in 1899. Aannemers Degendes-Nachez en Delit-Vermeulen wisten de ruwbouw te voltooien in 1901, de volledige afwerking liet op zich wachten tot 1905.

Joseph Joachim Benoit (1846-1910) trad, na studies aan de Brusselse Academie voor Schone Kunsten,

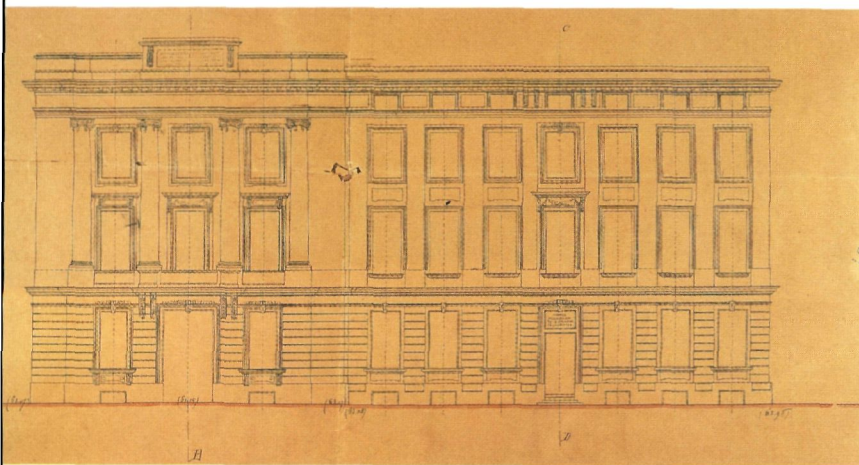

▲
Ontwerp voor
het gebouw van
Posterijen en
Zeevaart door
Hendrik Beyaert.
Detail met opstand
van de traptoren
(Académie Royale
de Bruxelles,
Kunstabtheek
van Brussel, Fonds
Beyaert, plan 35).

op 17-jarige leeftijd in dienst van Bruggen en Wegen. In 1865 werd hij toegevoegd aan het studie-bureau voor de bouw van het nieuwe Justitiepaleis te Brussel, waar hij twaalf jaar lang de leiding genoot van Joseph Poelaert (21). Na diens dood in 1877, werd Benoit zelf met de artistieke leiding van dit giganteske bouwwerk belast. Hij wist deze haast onmenselijke opdracht, volledig in de geest van de meester, tot voltooiing te brengen in 1883. Zijn erkentelijkheid jegens Poelaert uitte zich nog in zijn ontwerp voor diens grafmonument, een gereduceerde versie van het portaal van het Justitiepaleis, op het Kerkhof van Laken. Ook het persoonlijke oeuvre van Benoit verraadt de directe invloed van Poelaert, zo het Lyceum van Verviers uit 1875 en de Tekencademie van Sint-Jans-Molenbeek uit 1879-1880 (22). Van deze laatste instelling nam hij het directeurschap waar van 1901 tot zijn overlijden in 1910.

In zijn aanbeveling verwees Lagasse de Locht naar de recente betrokkenheid van Benoit bij de wederopbouw van het Koninklijk Paleis te Laken, na de zware brand van 1 januari 1890 (23). Door Lagasse zelf geïntroduceerd, had de architect zich tot ieders tevredenheid een uiterst getrouw uitvoerder getoond van de plannen van hofarchitect Alphonse Balat. Hetzelfde mocht verwacht worden van de uitvoering van Beyaert's ontwerp voor het *Hotel des Postes et de la Marine*. Benoit achtte zich naar eigen zeggen niet eens bevoegd het artistieke gehalte van Beyaert's werk te bekritisieren. Desondanks vormt zijn uiteindelijke realisatie nog slechts een vage afspiegeling van het oorspronkelijke ontwerp, dat sterk werd vereenvoudigd en van zijn meest karakteristieke onderdelen ontdaan.

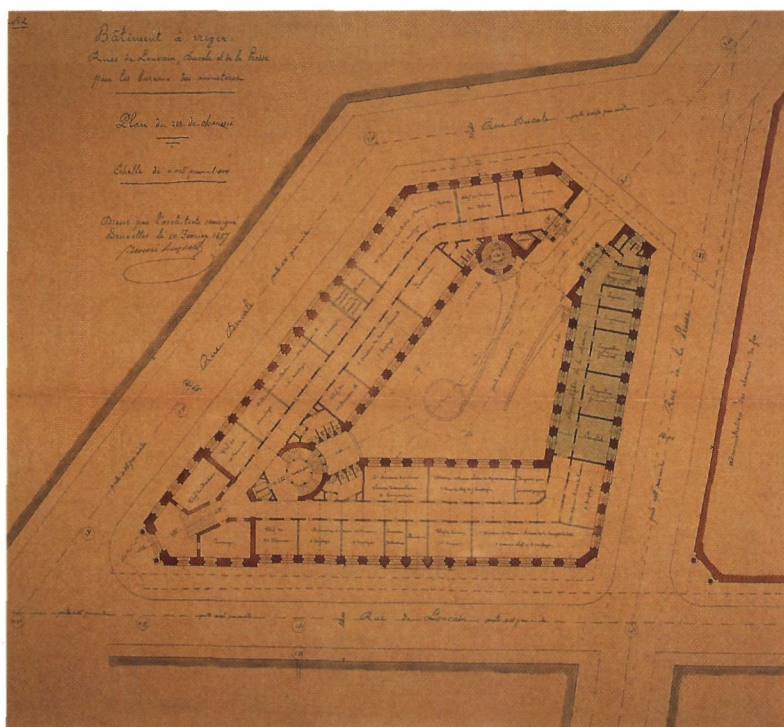
▼
Gevelontwerp voor het Hotel des Postes et de la Marine door Joseph Joachim Benoit van 1895. Het risalië, dat Hendrik Beyaert's triomfboog vervangt, grijpt terug naar de pronkgevel van Laurent-Benoit Dewez (Stadsarchief Brussel, Openbare Werken, dossier 10331).

Benoit verantwoordde zijn ingrepen vanuit een bekommernis tot rationalisatie, die het bijkomend voordeel bood enkele nodeloze esthetische 'uitwassen' te corrigeren. Winst in oppervlakte tegen een lagere kostprijs was slechts een bijkomend voordeel. Alles was erop gericht de architectuur van het gebouw in overeenstemming te brengen met zijn administratieve functie, iets waarin Beyaert volgens zijn kritikasters had gefaald. Zo werd opnieuw aangeknoopt bij de eerder door Burgerlijke Gebouwen gerealiseerde ministeriegebouwen, die zich nadrukkelijk inspireerden op de 18de-eeuwse architectuur van de wijk. Binnen deze eenheidsarchitectuur gold het Paleis der Natie als vormelijk hoogtepunt, waaraan alle overige bebouwing zich had te onderwerpen. Het tegendeel "*serait une faute de convenance, si ce n'était une faute d'architecture*" (24). Gevelhoogte en noklijn tot zelfs de zuildiameter in Beyaert's ontwerp werden dan ook nauwlettend gereduceerd, daar waar zij deze van het parlamentsgebouw overschreden. Of was er hier sprake van een symbolische daad vanwege een administratie die zich ook zichtbaar onderwierp aan het gezag van de wetgever.

Zo verviel de cilindrische traptoren, een constante in Beyaert's oeuvre, en hier een vanzelfsprekend pendant van de hoektoren van het gebouw voor de Spoorwegen. "*A grand déploiement d'architecture*" zou deze een aanzienlijke meerkost vergen, daar waar rechte trapvleugels comfortabeler werden geacht. De gevelordonnantie kreeg een meer 'klassieke' geleiding met een geboste sokkel, kolossale penanten over de bovenverdiepingen en een doorlopende attiek. Benoit verklaarde dit uit een voortbouwen op wat hij nog als het meest geslaagde onderdeel van Beyaert's ontwerp beschouwde, namelijk het hoekrisalië aan de Leuvenseweg, dat de Lodewijk XVI-stijl het dichtst benaderde. De inplanting en het gevelritme, per drie traveeën geaccentueerd door balkons, bleven behouden.

Meest opmerkelijk in dit verband was nochtans het gevelrisalië in de as van de Hertogsstraat, waar Benoit haast letterlijk teruggreep naar de op dat moment nog bestaande pronkgevel van Dewez, met een rondboogportaal, een balkon, kolossale Ionische zuilen en een driehoekig fronton in de bovenbouw, en een balustrade met vazen als bekroning. De open triomfboog die Beyaert hier voorzag, een drie verdiepingen hoge arcade met een overspanning in 'porte-à-faux', een forse attiek en een afgeknot tentdak in de beste 'Beaux-Arts'-tradities, vormde onmiskenbaar het sleutelement van zijn ontwerp. Met de nodige omzichtigheid uitte Benoit nochtans zijn twijfels over het effect van deze in zijn ogen

▲
Plattegrond van het
gebouw van
Posterijen en
Zeevaart, zoals
ontworpen door
Hendrik Beyaert in
1887, die grosso
modo werd overge-
nomen door Joseph
Joachim Benoit
(Académie Royale
de Bruxelles,
Kunstabtheek
van Brussel, Fonds
Beyaert, plan 8).

►
De fraai gepoly-
chromeerde raads-
zaal van het Hotel
des Postes et de la
Marine, vandaag
het kantoor van de
Voorzitter van het
Vlaams Parlement
(foto O. Pauwels).

excessieve constructie, die hij bovenal verweet zowel architectonisch als inhoudelijk volkomen los te staan van de rest van het gebouw, als was het een stadspoort, en die bovendien zuiver praktisch gezien te veel ruimte opslopte en de interne circulatie bruuskeerde. Zijn eigen gevelontwerp was naar eigen zeggen *"plus en rapport avec la destination du bâtiment et n'a que juste l'importance voulue pour compléter la série des constructions ministérielles en raison des constructions voisines et de la position qu'il occupera"*. De subtiele stedelijke integratie die Beyaert op een hoger vlak nastreefde, werd ingeruild voor een louter vormelijke associatie die de architectuur in de anonimiteit dwong. Het teruggrijpen naar de 18de-eeuwse gevelopstand geeft een tendens aan binnen de toenmalige praktijk van de monumentenzorg die beeldbehoud boven authenticiteit plaatste. Dit geldt evenzeer voor het materiaalgebruik, arduin en witte kalksteen, dat in die periode door wederopbouw en foutieve restauratie het oorspronkelijk bepleisterde en beschilderde uitzicht van de bebouwing rond het park begon te verdringen.

Het pleit nochtans voor Beyaert dat uitgerekend het meest functionele onderdeel van zijn ontwerp, de structuur en de binnenindeling die ook bij het gebouw voor de Spoorwegen nooit ter discussie stonden, integraal werd overgenomen. In zijn concept werden vaste elementen als vestibules, trappen en sanitair gegroepeerd aan de uiteinden van de vleugels. Daardoor bleef alle overige ruimte maximaal vrij, om via verplaatsbare binnenwanden

volkomen facultatief te worden opgedeeld, een principe dat nog school zou maken in de kantoorbouw. Hieraan beantwoordde de bouwkundige structuur, een skelet van ijzeren balken gedragen door gietijzeren kolommen, opgebouwd volgens een regelmatige travee breedte van 3m20.

In praktijk kwam de indeling van het gebouw voor Posterijen en Zeevaart grosso modo neer op een aanschakeling van kantoorruimtes aan weerszij van een centrale gang. Enkel in de minder brede vleugel aan de Drukpersstraat, waar ruimere kantoren werden gegroepeerd voor de belangrijkste ambtenaren, situeerde de gang zich aan de zijde van de binnenplaats. Op de bel-etage, bereikbaar via een monumentale trappenpartij, beschikte de directie van de Posterijen over een rijkelijk aangeklede raadszaal, en een suite voorname kabinetten.

Vanaf 1913 huisvestte het gebouw het pas opgerichte Bestuur der Postchecks. In 1951 namen de diensten van de 'postcheck' hun intrek in een ruim kantoorgebouw aan de IJzerenkruisstraat en de Leuvenseweg, een late realisatie van modernist van het eerste uur Victor Bourgeois, ontworpen in 1938-40. Het voormalige *Hotel des Postes et de la Marine*, eigendom van de Regie der Gebouwen, werd in 1987 voor een symbolische frank verworven door de Vlaamse Raad, om te worden omgebouwd tot Vlaams Parlement.

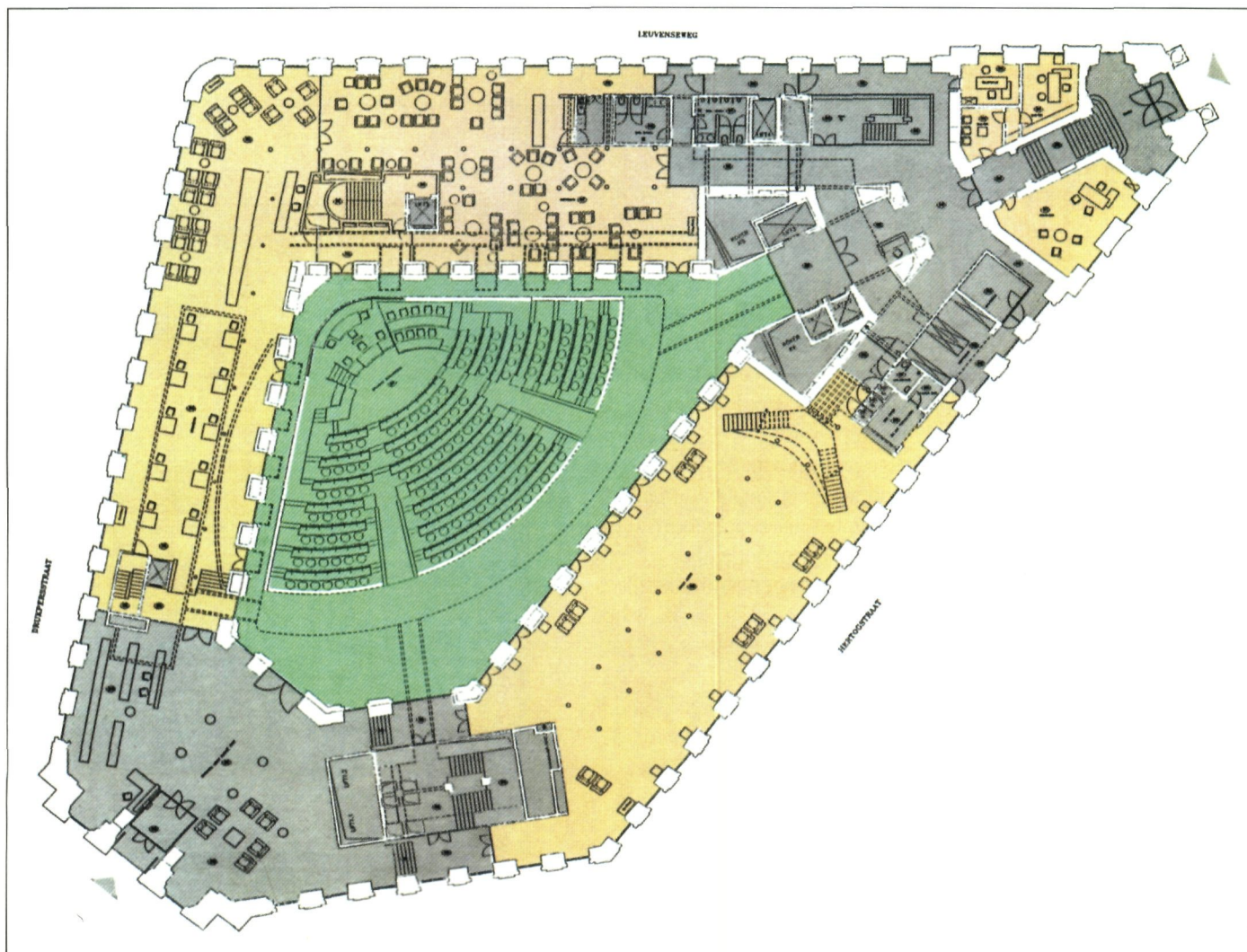
HET VLAAMS PARLEMENT OP POST

Tussen de aankoop van het *Hotel des Postes et de la Marine* en de inhuldiging van het Vlaams Parlement op 16 en 17 maart 1996 verliepen bijna negen jaar. Het project diende niet alleen gelijke tred te houden met de opeenvolgende staatshervormingen, die het takenpakket van het Vlaams Parlement gestaag deden toenemen. Los daarvan onderging ook het architecturaal concept tijdens de voorbereidingen een grondige metamorfose, zowel naar vorm als naar inhoud. Voor het ontwerp van architectuur en binneninrichting van dit complexe renovatieproject, tekenden de architecten Willy Verstraete van het Studebureau Arrow, Gent, en Jozef Fuyen van het gelijknamige Architectenbureau, Antwerpen.

Bij het programmeren van de functies van het nieuwe parlamentsgebouw midden jaren '80, werd nog uitgegaan van de behoeften eigen aan het toenmalige

institutionele kader van het Vlaams Parlement, zijnde een cultuurparlement met uitgebreide persoonsgebonden bevoegdheden en minimale gewestbevoegdheden. Het geleidelijk uitbreiden van de bevoegdheden door de diverse grondwetswijzigingen, had voor gevolg dat de geplande indeling van het parlamentsgebouw onmogelijk het vastgelegd programma inclusief alle medewerkers kon huisvesten, laat staan een volwaardige werkruimte en -omgeving garanderen. Om aan dit probleem een oplossing te geven verwierf het Vlaams Parlement in 1991 ook het hoger vermelde 'postcheck'-gebouw, waarvoor grondige renovatie- en aanpassingswerken op stapel staan. Door het feit dat heel wat diensten naar dit complex konden overgeheveld worden, kwam binnen het parlamentsgebouw zelf opnieuw ruimte vrij om het resterende programma te optimaliseren. Telkens diende het programma en de ruimtelijke organisatie aan deze verschuivingen te worden aangepast, wat uiteindelijk vooral ten goede kwam aan

▼
Begane grond van het Vlaams Parlement, met inkom- en circulatiezones in grijs, gemeenschappelijke ruimten (foyer, koffiekamer, studien leeszaal) in oker, zittingzaal in groen. De tussenverdieping herbergt de perszone.

M&L BINNENKRANT

Nr. 78
Bijlage bij
M&L 15/2
ma.-apr.
1996

Wijk Stuivenberg
in Antwerpen,
Geelhandplaats -
sociale woning-
bouw 1933,
arch. A. Francken
(foto W. Rawoens)

Wet- en regelgeving

WAARDEVOLLE LANDSCHAPPEN WORDEN VOORTAAN BESCHERMD!

Kort na de eerste staatshervorming (grondwetsherziening 1970) was een eigen regelgeving inzake het cultureel erfgoed reeds één van de prioriteiten. In afwachting van een nieuw decreet werd in 1972 de rangschikkingsprocedure bijgestuurd. In 1976 bleek echter enkel een decreet tot bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten politiek haalbaar. Nu, twintig jaar later, is er eindelijk een nieuw decreet houdende bescherming van landschappen!

Op 27 maart 1996 heeft het Vlaamse Parlement immers het voorstel van decreet goedgekeurd *houdende bescherming van landschappen*. Met dit voorstel hernam Johan Sauwens als parlementslid het ontwerp van decreet dat hij als minister tijdens de vorige regeerperiode had ingediend, maar dat toen – in extremis – op eervolle wijze was gesneuveld. Eind goed, al goed: het nieuwe decreet werd door het Vlaamse parlement aangenomen met 89 stemmen vóór, géén stem tegen en 27 onthoudingen. Voortaan worden de waardevolle landschappen dus niet meer *gerangschikt*, maar *beschermd*.

De oude *rangschikking* kon het behoud van landschappen enkel verzekeren door het opleggen van verbodsbepalingen. Het nieuwe decreet regelt echter ook het herstel en het beheer van landschappen. In deze beknopte bijdrage beperken we ons tot enkele van de meest essentiële en innoverende bepalingen van het nieuwe decreet.

Het begrip landschap

Het onderscheid tussen landschappen en dorpsgezichten is steeds een moeilijk probleem geweest. Oorspronkelijk was een 'landschap', volgens de wet van 1931, een ruimtelijk concept dat zowel zuivere landschappen als stads- en dorpsgezichten behelsde.

Na de definitie van stads- en dorpsgezichten in 1976, werd het ontbreken van een duidelijke begripsomlijning van 'landschap' sterk aanvoeld.

Deze definitie wordt nu door het decreet geboden:

"art. 3, 1° landschap: een begrensde grondoppervlakte met een geringe dichtheid van bebouwing en een onderlinge samenhang waarvan de verschijningsvorm en de samenhang het resultaat zijn van natuurlijke processen en van maatschappelijke ontwikkelingen".

De landschappen die van algemeen belang zijn wegens hun natuurwetenschappelijke, historische, esthetische of sociaal-culturele waarde kunnen worden beschermd, 'met inbegrip van een overgangszone die deze waarden van het landschap ondersteunt'. Het onderscheid met de wet van 1931 bestaat erin dat de wetenschappelijke waarde gespecificeerd wordt als natuurwetenschappelijke waarde en dat tevens een bescherming omwille van sociaal-culturele waarde mogelijk is. Een voorbeeld van sociaal-culturele waarde is bijvoorbeeld een panorama in het Pajottenland dat nog steeds – nagenoeg – identiek is aan het gezicht dat door Pieter Breugel werd geschilderd.

Nieuw is tevens dat bij het eigenlijke landschap een bufferzone kan beschermd worden dat zelf niet de noodzakelijke waarde(n) bezit maar dat deze van het landschap zelf ondersteunt. Zo kunnen bijvoorbeeld wijzigingen aan de waterhuishouding rond een waardevol landschap soms verstekkende gevolgen hebben op het landschap.

Er bestond eveneens veel discussie over de interpretatie van de vrijheid van de landbouwer zoals bepaald in de vroegere wet. Om hierover duidelijkheid te scheppen zijn twee nieuwe begrippen gedefinieerd: 'historisch permanent grasland' en 'akkerland'. Tevens wordt het begrip 'beheer' gedefinieerd.

De beschermingsprocedure

Uit de rechtspraak van de Raad van State was ondertussen duidelijk dat de rangschikkingsprocedure van de wet van 1931 onvoldoende rechtszekerheid bood. Daarom werd door de Vlaamse Raad in 1993 een nieuw proceduredecreet goedgekeurd. Deze administratieve afhandeling is door het nieuwe decreet in grote lijnen

behouden. Voornamelijk de terminologie werd aangepast aan de nieuwe visie op de landschapsdynamiek.

De besluiten tot voorlopige en definitieve bescherming van landschappen vermelden nu *"alle maatregelen en richtlijnen... met inbegrip van de erfgoedwaardigheden van openbaar nut en van de beperkingen op de uitoefeningen van de eigendoms- en gebruiksrechten"* en vooral *"de doelstellingen van het toekomstig beheer, die de optimale verwezenlijking van de waarden die aanleiding hebben gegeven tot de bescherming, omschrijven"*.

Bij het (voorlopige) beschermingsbesluit gaat een plan als bijlage dat de grenzen van het landschap en het relevant actueel gebruik van het geheel van de gronden aangeeft.

Naast het advies van de diensten bevoegd voor ruimtelijke ordening, landinrichting, natuurbescherming en de betrokken gemeente(n) en provincie(s) wordt nu tevens het advies ingewonnen van de diensten bevoegd voor economie, landbouw, waterbeheer en infrastructuur.

Zoals bij de monumenten, stads- en dorpsgezichten kan, bij ontstentenis van een binnen de voorgeschreven termijn geopend openbaar onderzoek, de gouverneur van de betrokken provincie dit onderzoek organiseren.

Overdrachts- of toewijzingsakten moeten voortaan alle maatregelen en richtlijnen met het oog op de instandhouding en het onderhoud van het landschap vermelden.

De voorlopige beschermingsbesluiten vervallen van rechtswege indien het definitieve besluit niet is getroffen binnen de gestelde termijn, namelijk twaalf maanden vanaf de betekening aan de openbare besturen, éénmaal verlengbaar met een termijn van zes maanden.

Vrijheid van teeltkeuze

Belangrijk is de duidelijke omlijning van de gebieden waar de vrijheid van teeltkeuze geldt:

"Het besluit kan de teeltkeuze van actueel agrarisch geëxploiteerde gronden niet beperken voor wat betreft:
1° akkerland
2° gronden gelegen in het 'agrarisch gebied' met uitzondering van het agrarisch gebied van ecologisch

belang, valleigebied, het agrarisch gebied met bijzonder belang en historisch permanent grasland".

Gewestplannen

De verhouding van de beschermingsbesluiten ten opzichte van de gewestplannen werd reeds duidelijk bepaald in de rechtspraak van de Raad van State. Toch kan aangestipt worden dat het decreet zelf nu eveneens expliciet deze relatie specificeert.

Beschermingsbesluiten hebben een individueel karakter en "fungeren als aanvulling en verlijning op de sectoriële wetgevingen. Zij mogen geen erf-dienstbaarheden vaststellen die in absolute zin werken of handelingen verbieden die met de geldende plannen van aanleg overeenstemmen, noch de verwezenlijking van die plannen en hun bestemmingsvoorschriften kunnen verhinderen".

Beschermingsvoorschriften

Zoals bij de monumenten, stads- en dorpgezichten zijn enkel nog werken en handelingen die niet vergunningsplichtig zijn via andere besturen, aan een afzonderlijke toestemming onderworpen. Voor de overige aanvragen zal aan de vergunningsverlenende instantie een bindend advies, voor zover negatief of voorwaarden oplegend, uitgebracht worden.

Beheer

Het belangrijkste nieuwe luik van dit decreet is het beheersluik. Voor elk beschermd landschap zal een beheerscommissie opgericht worden. Deze commissie stelt een beheersplan voor het landschap op. De uitvoering van het beheersplan gebeurt op vrijwillige basis door middel van een beheersovereenkomst. In dit kader is een financiële tussenkomst van de overheid mogelijk. Deze tussenkomst kan variëren van 20 % tot 80 %.

Toezichts- en strafbepalingen

Aan de gemachtigde ambtenaar kan positionele bevoegdheid toegekend worden. De proces-verbalen hebben bewijskracht tot het tegendeel bewezen is.

Het is duidelijk dat het nieuwe decreet enerzijds de slagkracht om een effectief behoud van de waardevolle landschappen vergroot, en anderzijds in de mogelijkheid voorziet om, via begeleiding en belangrijke impulsen, een effectief beheer van deze landschap-

pen te garanderen. Van zodra de Vlaamse regering het uitvoeringsbesluit van dit decreet zal hebben goedgekeurd, kan het zijn volle werking hebben.

P. Van Lindt en M. Fierlafijn

SANCTIONERING VAN INBREUKEN: EEN DRUPPEL OP EEN HETE PLAAT ?

Over het handhavingsbeleid in de sector Monumenten en Landschappen is de laatste tijd al heel wat te doen geweest.

Er wordt wel degelijk opgetreden tegen inbreuken op wet-, decreet- en regelgeving inzake monumenten en landschappen.

Een in theorie gunstige uitspraak voor het Vlaamse Gewest betekent in de praktijk echter niet altijd een overwinning voor het desbetreffende monument, stads- of dorpsgezicht, of landschap.

Dit is niet alleen toe te schrijven aan juridisch-technische factoren (juridisch steekspel, afdwingbaarheid), maar evenzeer aan externe factoren waar het beschermd goed al evenmin baat bij heeft (voortdurende verwaarlozing, instorting, brand ... nog vóór uitspraak gedaan werd).

In andere gevallen is het optreden van het Vlaamse Gewest (de afdelingen Monumenten en Landschappen en Juridische dienstverlening) wél efficiënt gebleken.

Twee voorbeelden om dit te staven. Het eerste betreft een geval van verwaarlozing, het tweede houdt verband met het uitvoeren van verboden werken.

Een woonhuis met schuur en stallen is gelegen in een beschermd stadsgezicht. Het woonhuis zelf is ook nog beschermd als monument.

Het wordt echter verwaarloosd. Er is sprake van vandalisme, vuilophoping en waterschade. Afwaaiende pannen zorgen niet alleen voor schade aan de constructie maar daarenboven voor een bijzonder gevaarlijke situatie ten aanzien van voorbijgangers. De eigenaar wordt verschillende malen op zijn plichten gewezen, echter zonder resultaat.

Artikel 11 § 1 van het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van Monumenten en Stads- en Dorpsgezichten legt de eigenaar de verplichting op zijn beschermd goed, door de nodige instandhoudings- en onderhoudswerken, in goede staat te behouden en het niet te ontsieren, te beschadigen of te vernielen.

Deze verplichting wordt nader uitgewerkt in artikel 2 van het Koninklijk Besluit van 6 december 1976 tot bepaling van de algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud (bedoeld Koninklijk Besluit werd opgeheven maar de inhoud is nu nog deels terug te vinden in het besluit van de Vlaamse regering van 17 november 1993 tot bepaling van de algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud van de monumenten en stads- en dorpsgezichten, B.S. 10 maart 1994).

Het komt tot een strafzaak waarbij het Vlaamse Gewest zich burgerlijke partij stelt.

De correctionele rechtbank veroordeelt de eigenaar tot het betalen van een geldboete/vervangende gevangenisstraf.

Daarnaast wordt het herstel in de vorige toestand bevolen binnen een termijn van 6 maanden vanaf het in kracht van gewijsde gaan van het vonnis. De te nemen maatregelen worden als volgt opgesomd:

- het onmiddellijk herstellen van dakschade, het dichten of afdekken van lekken;
- het tijdig reinigen van dakgoten en afvoerleidingen;
- het treffen van maatregelen tegen ongunstige weersomstandigheden, het onmiddellijk vervangen van gebroken of gebarsten ruiten en het tijdig sluiten van ramen en dakvensters;
- het leegpompen van ondergelopen kelders;
- het treffen van de nodige veiligheidsmaatregelen;
- het onmiddellijk afdekken met voorlopige materialen in geval van nood-situatie.

De correctionele rechtbank kent hierbij ook een dwangsom toe (corr. Brugge, 29 juni 1994, onuitgegeven).

Na een eerste inspectie zijn nog steeds niet alle ramen en deuren gedicht, zodat nogmaals gewaarschuwd wordt dat het Vlaamse Gewest zal aansturen op een gedwongen tenuitvoerlegging. Bij de laatste vaststelling ter plaatse blijken dan toch alle bevolen werken uitgevoerd.

Duizeling, 1908,
Oostende, Museum
voor Schone Kunsten

Het tweede voorbeeld betreft een woonstalhuis en schuur, gelegen in een beschermd dorpsgezicht, die beide bovendien beschermd zijn als monument.

De eigenaar voert werken uit zonder de vereiste vergunning. De verbouwing heeft niet de bedoeling de gebouwen op een vakkundige wijze te restaureren. Bepaalde delen worden volledig afgebroken en heropgebouwd waarbij het uitzicht en de indeling van de ramen en deuren wordt gewijzigd. Het dak is gedeeltelijk verwijderd zodat het monument aan verval wordt blootgesteld.

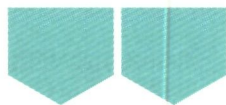
Ingevolge artikel 11 § 4 van voormeld decreet van 3 maart 1976 worden de werken stilgelegd.

De eigenaar wordt vervolgens gedagvaard voor de rechter in kort geding. Ondertussen bereikt de afdeling Monumenten en Landschappen een akkoord met de eigenaar met betrekking tot de op te leggen maatregelen in kort geding. De voorzitter van de rechtbank van eerste aanleg, zetelend in kort geding, neemt in zijn beschikking de vordering van het Vlaamse Gewest, met bijhorende dwangsom, integraal over. De eigenaar wordt verplicht de daken dicht te leggen om dreigend verval te voorkomen (rb. Antwerpen, kort geding, 29 november 1994, onuitgegeven). Bij de inspectie ter plaatse blijkt dat de eigenaar de werken niet heeft uitgevoerd binnen de gestelde termijn, zodat wordt overgegaan tot de invordering van een dwangsom. Volgens de laatste stand van zaken zijn de daken nu wél gedicht.

Deze voorbeelden mogen dan al geen wereldschokkend nieuws zijn, toch mag de impact niet geminimaliseerd worden. Zij kunnen bijvoorbeeld bijdragen tot de 'afschrikfunctie' van de wet-, decreet- en regelgeving inzake monumenten- en landschappen. Dat daarover geen meetbare gegevens bekend zijn, betekent niet dat er geen weerslag zou zijn op de handelingen van de eigenaar, vruchtgebruiker, erfpachthouder.... In elk geval tonen de voorbeelden aan dat, wanneer niet op een redelijke wijze naar een oplossing gestreefd wordt, de afdeling Monumenten en Landschappen haar verantwoordelijkheid opneemt door zich tot de rechter te wenden. Elke 'overwinning', hoe onbeduidend ook voor een buitenstaander, is een stap in de goede richting die kan bijdragen tot een kwalitatief hoog-

staand monumenten- en landschapsbeleid. Zij is tevens een hart onder de riem voor de betrokken inspecteur-te-velde, voor wie handhaving nu eenmaal zijn pijnlijkste en minst 'klantvriendelijke' activiteit is.

Vesna Van Renterghem

Tentoonstellingen

LEON SPILLIAERT

In het Museum voor Schone Kunsten te Oostende loopt tot 27 mei een overzicht van het werk van Leon Spilliaert (1881-1946). Het is een vrij uitgebreide tentoonstelling geworden, met veel onbekend en minder toegankelijk werk uit privé-verzamelingen, waarbij de ontzettende veelzijdigheid van de schilder opvalt. Zijn grote produktie is mede te verklaren door het feit dat hij, naast een omvangrijke reeks olieverfschilderijen, ook gebruik maakte van 'snelle' technieken, zoals inkt, krijt, pastel, kleurpotloden, gouache, aquarel. Er is ook een ganse zaal gewijd aan zijn grafisch oeuvre, waaronder vrolijke optimistische kleurenlithos voor het kinderboek *Plaisirs d'hiver*.

Als bewoner van de Oostendse zeedijk was zijn eerste inspiratiebron uiteraard de zee, in al haar facetten: marines waarin de zee herleid is tot kleurige lijnen, krachtig en trefzeker opgebouwd, en dan weer de zee in haar onberekenbare grilligheid, met het verdriet, de wanhoop, het vruchteloze wachten van de vissersvrouwen, op voorhand al in zwarte rouwkleren gehuld. Zijn portretten zijn realistisch en origineel, vooral als hij kinderen op het doek zet. Volwassenen zijn meer afstandelijk weergegeven, of vervormd tot angstaanjagende beeltenissen, ook als hij zichzelf portretteert. Ook landschappen maken een groot deel van zijn werk uit: witgekalkte brabantse hoeven in een glooiend landschap; verstilde wouden, waar de bomen soms beginnen te leven als in een sprookjesbos; stadslandschappen

met gevels, herleid tot konstruktivistische blokkendozen.

Het gezichtspunt is altijd verrassend. De figuren komen langs onverwachte hoeken het schilderij binnengewandeld, of lopen er uit weg, zoals in de mysterieuze nachtelijke achtervolgingsscènes. De nacht met zijn mistig licht, zijn bevreemdende atmosfeer en zijn specifieke kleuren oefenden zijn leven lang een grote aantrekkingskracht op hem uit.

Hij is een typische schilder van zijn tijd, met alle vertwijfeling en angst die het einde van een eeuw schijnen op te roepen. Trefzeker penseelt hij de kokette dames met pluimendoeken, die een tentoonstelling bezoeken, in schril contrast met de zware volkswomen, waarvan de eenzaamheid en de moei-

lijke levensomstandigheden tastbaar zijn. Tevergeefs zal men in zijn schilderijen een weerklink zoeken van de schitterende stad met zijn typische fin-de-siècle architectuur, toen Oostende nog met recht de Koningin van de badsteden werd genoemd. Wat hem opvalt, zijn de kleine dingen, de details waar anderen achteloos aan voorbijgaan: de waterkar op de dijk, de rieten koffer in het atelier, het glazen dak van het achterhuis, het licht dat uit een deuropening valt. Hij buigt de werkelijkheid om en vervormt ze: het vagevuur aan de oude Sint-Pieterstoren is nauwelijks herkenbaar, met spookachtige schimmen voor een groengestreepte achtergrond, de vagevuurzielen onzichtbaar achter een ruitvormig traliwerk. Of zoals hij het zelf schreef in een brief van 1907: "*Je suis un mauvais interprète des rêves des autres, j'en ai trop moi-même*".

Marjan Buyle

De tentoonstelling loopt van 2 maart tot 27 mei in het Museum voor Schone Kunsten, op het Wapenplein te Oostende. Geopend van 10-12 en van 14-18u. Toegangsprijs 250 BF, vermindering voor vele categorieën. Rijk geïllustreerde en uitgebreide catalogus 1200 BF.

De Marmeren Zaal van het Paleis voor Schone Kunsten, 1927

VICTOR HORTA EN HET PALEIS VOOR SCHONE KUNSTEN

Van 4 oktober 1996 tot 5 januari 1997 organiseert de Stichting Europalia International een belangrijke manifestatie omtrent de onvolprezen architect Victor Horta, in samenwerking met de Vereniging voor Tentoonstellingen van het Paleis voor Schone Kunsten, de Filharmonische Vereniging van Brussel, Jeunesses Musicales de Bruxelles, Paleis vzw, het Koninklijke Filmarchief van België, Rideau de Bruxelles, het Paleis voor Schone Kunsten en de Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique.

Dit unieke gebeuren zal niet alleen een grote tentoonstelling omvatten, maar tegelijk een reeks concerten,

voorstellingen en filmvertoningen verwijzend naar Horta's tijd, evenals colloquia.

De tentoonstelling *Victor Horta* biedt voor het eerst een grondige doorlichting van Horta's werk. Zij wordt opgebouwd in functie van het ruimtelijk concept van het Paleis voor Schone Kunsten, als een architectuurwandeling door het gebouw.

Aan de hand van een 200 foto's, luchtfoto's, ontwerptekeningen, schaalmodellen, reconstructies van interieurs, bouwfragmenten, objecten en meubels worden de fundamentele aspecten van Horta's architectuur en zijn evolutie van Art Nouveau naar Art Deco, de strakkere en meer klassieke vormen taal van het Paleis voor Schone Kunsten en het Centraal Station, toegelicht. Daarbij zal de aandacht niet alleen gaan naar bestaande gebouwen, maar ook naar diegene die heden verdwenen zijn zoals het roemruchte Brusselse Volkshuis en het warenhuis *A l'Innovation*. Het wetenschappelijke comité van deze tentoonstelling wordt terecht voorgezeten door Françoise Aubry, Conservator van het Horta-museum te Sint-Gillis, Jos Vandenbreeden, Directeur van het Sint-Lukasarchief en de architecten Paul Robberecht en Hilde Daem.

Ter gelegenheid van de tentoonstelling organiseren onder meer Brukselbinnenstebuiten & Korei rondleidingen

in Brussel rond het oeuvre van Victor Horta.

In samenwerking met de Filharmonische Vereniging worden een aantal concerten opgezet die de sfeer van de Interbellumjaren willen oproepen, met werken van Stravinsky, Prokofiev, Huybrechts, maar ook van de *Groupe des Six* (Milhaud, Poulenc, Honegger) en Bartok, Roussel, Absil, Hindemith...

In de jaren '20 kende de jazz zijn grote doorbraak met Jolly Roll Morton, King Oliver, Louis Armstrong, Duke Ellington... Vanzelfsprekend krijgt dit muziekgenre zijn plaats in het programma.

In 1933 komt een jonge Duitse choreograaf naar Brussel, Kurt Jooss, boegbeeld van de expressionistische dans. Hij brengt hier onder meer *De Groene Tafel*, een betoog tegen de oorlog waarin hij machteloze diplomaten, stervende soldaten en ontredderde moeders toont. Anne Markand, dochter van Kurt Jooss, maakte hiervan voor het *Ballet du Rhin* een getrouwe reconstructie die voor de gelegenheid naar Brussel wordt gehaald.

Met *Les Indifférents* (1924) van Odilon-Jean Perier zorgt het Rideau de Bruxelles voor het theatrale luik. Perier was een briljante Belgische auteur, die echter reeds op 27-jarige leeftijd overleed. Het typisch non-

Paleis voor Schone
Kunsten in opbouw,
1925

Paleis voor Schone
Kunsten, vooraanzicht,
1924

conformistische stuk zal voor de gelegenheid gebracht worden in een natuurlijk decor – het Paleis voor Schone Kunsten – met Horta meubilair en eigentijdse muziek.

Met de medewerking van het Koninklijk Filmarchief en het Filmmuseum komen de laatste stomme films en andere meesterwerken uit de jaren '30 aan bod: von Stroheim, Pabst, Scheffer, Christensen, Feyder, Dreyer, Chaplin... naast de documentaires van Henri Storck, de monografieën van de gebroeders Haesaert en de experimentele films van Dekeuleire. In *Entr'Acte* van René Clair zullen de toeschouwers dan weer Picabia, Duchamp, Achard, Man Ray en Satie weten te herkennen.

De Middagen van Poëzie en Proza zorgen voor twee literaire voordrachten: *De schrijver is een architect* door Geert Bekaert en *Het Paleis voor Schone Kunsten in stoute columns* door Geert van Istendael, Marc Reynebeau en Kamiel Vanhole, met een inleiding door Frans Boenders, journalist en hoofdredacteur van *Kunst en Cultuur*, het maandblad van het Paleis voor Schone Kunsten.

Verder zal een colloquium over *Victor Horta dans l'entre-deux-guerres* georganiseerd worden door de Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, waarvan Horta lid was. Tegelijk zal deze een publikatie wijden aan een selectie toespraken die Victor Horta daar gehouden heeft.

Toen Victor Horta in 1947 overleed, liet hij zowat een vierde van zijn fortuin na ten gunste van de Academie om een architectuurprijs in het leven te roepen die zijn naam zou dragen. Deze vijfjaarlijkse prijs zal in het kader van het Horta-festival toegekend worden.

Hoe dan ook bieden alle voormelde initiatieven het publiek de mogelijkheid om het Paleis voor Schone Kunsten te herontdekken als eerste voorbeeld in België van een pluridisciplinair centrum.

Benieuwd of voor de gelegenheid, zoals in het vooruitzicht gesteld, de Zaal voor Beeldhouwkunst zal ontstaan worden van de in 1969-1971 door Lucien Baucher ingebrachte buizenstructuur?

Victor Horta en het Paleis voor Schone Kunsten, van 4 oktober 1996 tot 5 januari 1997, Paleis voor Schone Kunsten, Ravensteinstraat 23, 1000 Brussel. Inlichtingen: Stichting Europalia International, Koningsstraat 10, 1000 Brussel. Tel. 02/507.85.94

Buitenkrant

HET RAPHAEL-PROGRAMMA : NOG IN DE KINDERSCHOENEN.

In het *Publicatieblad van de Europese Gemeenschappen* nr. C 67 van 5 maart 1996 wordt opgeroepen tot het indienen van voorstellen voor acties rond het cultureel erfgoed binnen Europa.

Het RAPHAEL-programma kon dus blijkbaar nog niet helemaal klaargestoomd worden. Het heet dan maar "voorbereiding van de invoering van het communautair actieprogramma RAPHAEL" (1e en 3e oproep) of nog "voorbereiding en uitvoering van het actieprogramma RAPHAEL" (2e en 4e oproep).

De vier 'actiegebieden' rond dewelke voorstellen kunnen worden ingediend zijn de volgende:

- herwaardering van en de toegang tot het cultureel erfgoed van de Europese musea;
- activiteiten en/of evenementen met een Europese reikwijdte voor het behoud van en het groeiend bewustzijn inzake het Europees cultureel erfgoed;
- samenwerking voor de instandhouding en de herwaardering van Europees barok en archeologisch erfgoed;
- bijscholing en mobiliteit van beroepskrachten werkzaam in de sector behoud van Europees cultureel erfgoed.

Kandidaten

Zowel nationale, regionale en lokale overheden als niet-gouvernementele organisaties, culturele verenigingen, stichtingen, enz. kunnen projecten indienen.

De projectverantwoordelijken dienen voldoende financiële garanties te bieden voor de uitvoering van de projecten.

De acties openen de deur voor samenwerking met derde landen aangezien bijvoorbeeld ook geassocieerde landen uit Midden- en Oost-Europa kunnen deelnemen, evenals Cyprus en Malta.

Inhoud van de oproepen

In het kader van de voorstellen inzake de *herwaardering van en de toegang tot Europese musea* heeft men het over de samenwerking van ten minste drie partnermusea, die dan nog minstens drie landen vertegenwoordigen, waarvan er twee een lidstaat van de Europese Unie dienen te zijn.

Zowel vakmensen uit de kunst, de wetenschappen, de communicatietechnologie en andere worden geacht actief samen te werken.

Daarnaast dient, volgens voormelde oproep, de toegang tot het patrimonium vergemakkelijkt en de kennis en de bewustmaking van het publiek bevorderd.

De financiële steun van de Commissie zou hier 'over het algemeen' maximaal 25 % bedragen.

De voorstellen moeten uiterlijk op 15 juni 1996 worden verstuurd naar de Commissie.

Wat de activiteiten en/of evenementen voor het *behoud en het groeiend bewustzijn inzake het Europees cultureel erfgoed* betreft, dient er samenwerking te bestaan tussen ten minste drie partners, waarvan minstens één een lidstaat van de Europese Unie moet zijn.

Een multidisciplinaire benadering behoort eveneens tot de criteria. Enkel voorstellen voor activiteiten en/of evenementen die van start gaan in 1996 en ofwel voltooid worden in hetzelfde jaar ofwel vóór eind 1997, komen in aanmerking. De financiële bijdrage van de Commissie zal de 40 % niet overschrijden. Uiterste datum voor het indienen van voorstellen is 31 mei 1996.

De projecten inzake samenwerking voor de *instandhouding en de herwaardering van Europese barok en archeologisch erfgoed* moeten het resultaat zijn van actieve deelname van ten minste drie partners uit minstens drie landen, waarvan twee lidstaten van de Europese Unie. De samenwerking tussen beroepskrachten, het stimuleren van de toegang tot het erfgoed en het bevorderen van de kennis en het bewustmaken van het publiek, behoren eveneens tot de selectiecriteria.

Daarnaast moeten de projecten zijn opgesteld met inachtneming van de historische en esthetische waarden van de betrokken cultuurobjecten. Zie in dat verband het *Internationale Handvest inzake de instandhouding*

en de *restauratie van historische monumenten en plaatsen* (Venetië, 1964) en het *Internationale Handvest voor het beheer van archeologisch erfgoed* (Lausanne, 1990). Wat volgens de Commissie onder de noemer Europese barok en archeologisch erfgoed kan gerangschikt worden, wordt gespecificeerd in de oproep. De financiële bijdrage van de Commissie zal 'in de regel' maximaal 25 % bedragen. Uiterste datum is hier 15 juni 1996.

De laatste oproep heeft betrekking op *bijscholing en mobiliteit van beroepskrachten werkzaam in de sector behoud van Europees cultureel erfgoed*.

Bedoeling is dat de voorstellen een verbetering van de kwaliteit van opleidingen en technieken voor conservering in Europa inhouden en extra bijscholingsactiviteiten bieden aan burgers uit ten minste drie landen. De cursussen moeten gericht zijn op beroepskrachten uit diverse disciplines. De steun van de Gemeenschap kan alle of een gedeelte van de kosten betreffen van de vereiste studiebeurzen, met een maximumbedrag van 5.000 ECU (iets minder dan 200.000 BEF) per studiebeurs en een maximum van 10.000 ECU (iets minder dan 400.000 BEF) voor organisatiekosten.

De kandidaturen dienen uiterlijk op 15 mei 1996 te worden verzonden.

Gemeenschappelijk aan de vier oproepen is de voorwaarde van de Europese reikwijdte en de multidisciplinaire aanpak.

Samenwerking tussen verschillende partners uit verschillende landen mag dan al een lovenswaardig initiatief zijn – dat bovendien in de toekomst steeds belangrijker zal worden –, toch menen wij dat de praktische toepassing niet altijd van een leien dakje zal lopen.

Selectie

De beslissing inzake de selectie van projecten wordt genomen door de Commissie nadat zij advies heeft ingewonnen van deskundigen op het gebied van cultureel erfgoed. Wie deze deskundigen zijn, wordt niet vermeld.

Vesna Van Renterghem

Het Mout- en
Brouwhuis De Snoek in
Alveringem

Deelnemingsformulieren zijn verkrijgbaar bij :
Europese Commissie, Directoraat-
generaal X, directoraat D,
Eenheid Culturele programma's
(L 102,3/23), Wetstraat 200 -
1049 Brussel
telefax (32-2) 296.69.74

Voor meer gedetailleerde inlichtingen verwijzen wij uiteraard naar het desbetreffende *Publikatieblad* van de Europese Gemeenschappen.

LANGS VLAAMSE WEGEN 1996

Ook dit seizoen worden op initiatief van de VTB-VAB en de Stichting Vlaams Erfgoed cultuurhistorische wandel- en fietstochten georganiseerd in verschillende Vlaamse steden. De bedoeling is om de geïnteresseerde wandelaar of fietser op een inhoudelijk kwalitatieve manier in contact te brengen met de bezochte streek. In een lijvige brochure worden de bezienswaardigheden op de route uitvoerig beschreven. De aandacht gaat voornamelijk uit naar de belangrijkste monumenten en landschappen. In sommige monumenten kan men ook op geregelde tijdstippen gratis een rondleiding volgen.

Een dag *Langs Vlaamse Wegen* wordt opgesplitst in twee delen. Tijdens het voormiddagprogramma wordt één hoogvlieger thematisch behandeld. Het namiddagprogramma biedt dan weer de traditionele wandel- en fietstocht.

Ieper beet op 21 april de spits af van de gaststeden. Tijdens de voormiddag ging alle aandacht uit naar de oorlogskerkhoven in de omgeving van Ieper. De monumentenwandeling stelde vooral de Ieperse wederopbouw in het licht, terwijl de fietsroute doorheen *Ypres Salient* verkende, de boogvormige frontlijn rond Ieper.

Op 5 mei is Westerlo aan de beurt met de Norbertijnenabdij in de voormiddag en een wandel- en fietsroute doorheen cultuur en natuur van het mooie kempische stadje.

Net zoals vorige jaren lopen de Vlaamse wegen over de huidige staat-

kundige grenzen en worden de Vlaamse sporen in het buitenland blootgelegd. Dit jaar is op 2 juni Rijsel aan de beurt. In twee routes wordt er aandacht besteed aan het 'oude' en 19de-eeuwse Rijsel.

Op 16 juni wordt Hoegaarden onder de loep genomen. De voormiddag is gewijd aan de deelgemeente Meldert. De namiddag wordt besteed aan de schitterende monumenten en landschappen van Hoegaarden. Industriële industrie staat op het voorplan op 29 september. Genk bezit heel wat onvermoed patrimonium waaronder de mijnegebouwen van Waterschei en Winterslag. Ook het merkwaardige kerkenpatrimonium van de verschillende geloofsgemeenschappen is de moeite waard.

Op 13 oktober wordt het seizoen afgesloten te Ninove. In de voormiddag gaat alle aandacht uit naar de archeologische abdijsite. De wandelaars kunnen in de namiddag kennis maken met de diversiteit van de monumenten in de stad terwijl de fietsers vooral de prachtige hoeves en kastelen in de deelgemeenten mogen bewonderen.

Tom Lenaerts

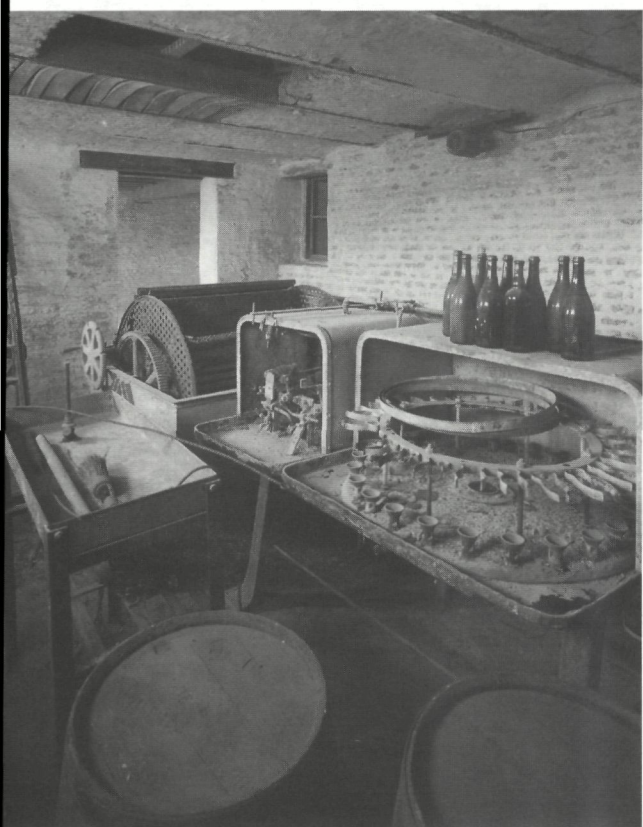
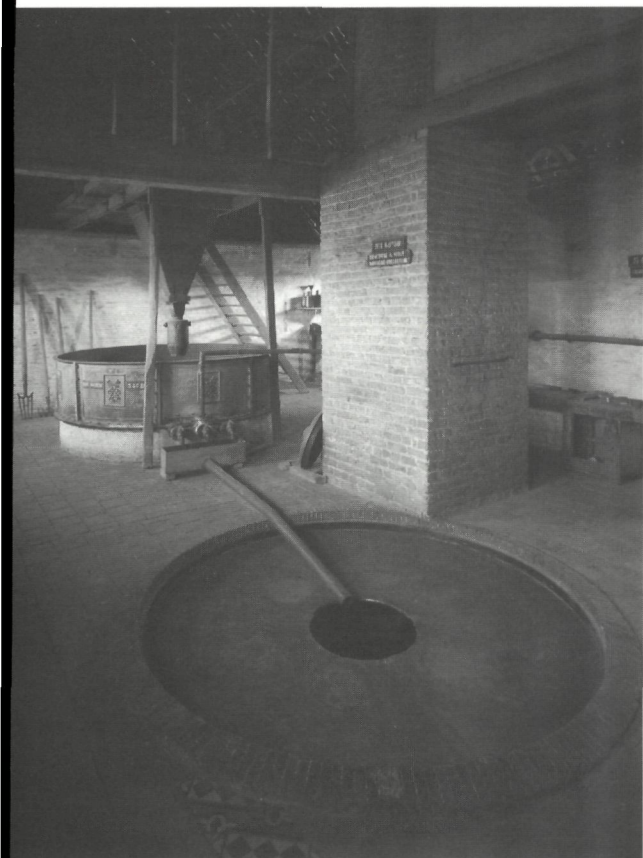
Deelnemen aan de wandel- en fietsdagen kost 100,-fr.. Leden van SVE of VTB-VAB betalen 50,-fr.. De Rijspas kost 200,-fr.
Kinderen jonger dan 12 jaar gratis.
Toegang tot verschillende monumenten alsook korting in bepaalde musea. Pasje kan men verkrijgen in het plaatselijke V.V.V., bij de Stichting Vlaams Erfgoed of de VTB-VAB. Het aantal deelnemers is beperkt: telefonisch reserveren is dus noodzakelijk!
Inlichtingen en Reservations
Stichting Vlaams Erfgoed -
Bergstraat 72 te 1000 Brussel
Tel. 02/512.22.72 -
Fax.: 02/512.36.67
VTB-VAB - Sint-Jacobsmarkt 45-
47 te 2000 Antwerpen
Tel. 03/220.32.22 -
Fax.: 03/220.32.26
Internet: <http://www.vtb.be>

HENRY FORD EUROPEAN CONSERVATION AWARDS 1995

De bescherming van het milieu en de instandhouding van het patrimonium hebben bij Ford een lange traditie, lang voor ze op wereldvlak een dominerende economische en politieke factor werden. Het is nu reeds het 13de jaar dat *Henry Ford Conservation Awards* worden toegekend aan mensen of groeperingen die gemeenschapsprojecten uitvoeren. Deze prijzen worden toegekend aan projecten die reeds uit de planningsfase getreden zijn en geheel of gedeeltelijk worden gerealiseerd. Een project kon meedingen in één van de volgende categorieën:

- Natuurlijk Erfgoed, Cultureel Erfgoed, Natuurlijke Hulpbronnen en Jongerenprojecten (onder 16 jaar).
- De voor 1995 door Belgische kandidaten ingezonden projecten werden onderworpen aan het deskundig oordeel van een jury die bestond uit:
 - Edgar Kesteloot, beheerder van de *Conservation Foundation*, voorzitter van de jury;
 - Yves Boelbaep, directeur bij het Wereld Natuurfonds (WWF Belgium);
 - Anne Mie Draye, docent aan het Limburgs Universitair Centrum en de KU-Leuven, voorzitter van de Monumentenwacht Vlaanderen;
 - Brigitte Libois, architecte;
 - Adriaan Linters, docent aan het Instituut voor Conservatie en Restauratie, voorzitter van de Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie;
 - Herman Stylen, adviseur bij de Koning Boudewijnstichting, voorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van het Vlaamse Gewest;
 - Roland Wissels, kunsthistoricus.

De prijs voor het *Natuurlijk Erfgoed* (150.000 frank) werd toegekend aan het project *Réserve naturelle des Briqueteries de Ploegsteert* uit Comines-Warneton. Bij de *Briqueteries de Ploegsteert* werd reeds 25 jaar geleden nagedacht over de verdere bestemming van de 'kleiputten' die ontstaan door de winning van grondstoffen ten behoeve van de baksteenindustrie. Eerder dan ze om te vormen tot stortplaatsen voor huishoudelijk afval, werd reeds in een vroeg stadium besloten naar een ecologisch meer verantwoorde oplossing te zoeken voor de uitgravingen die, bij

deze onderneming in werking, met 4 ha per jaar uitbreiding nemen. Besloten werd de 'kleiputten' om te vormen tot een natuurreservaat. Het grondwater wordt aanhoudend tot een zo laag mogelijk niveau (50 cm) weggepompt, zodat de bodem van de kuilen moerasachtig wordt en geleidelijk verandert in een rietland dat stelselmatig op een natuurlijke wijze verrijkt wordt met waterplanten en insecten, vissen en vogels aantrekt. Mettertijd herstelt zich het natuurlijk evenwicht en ontwikkelt zich een gevarieerd biotoop die uiteenvalt in drie afzonderlijke gebieden: slijkgebied, moerasgebied en vijver. Elke winter organiseert een groep vrijwilligers, bestaande uit werknemers van de baksteenfabriek en leden van de plaatselijke milieugroepering, boomplantingsacties. Het Natuurgebied van Ploegsteert werd in 1990 officieel erkend door het Ministerie van Leefmilieu. Het is een privé-initiatief dat niet toegankelijk is voor het publiek maar dat onder de leiding van een gids wel bezocht kan worden door vogel- en natuurliefhebbers.

De prijs voor het Cultureel Erfgoed werd gelijktijdig toegekend aan: de vzw Westhoek Monumenten voor het project *Mout- en Brouwhuis De Snoek* in Alveringem en de vzw Epitaaf voor het project *Grafbeeldhoudersatelier E. Salu* te Laken.

Het *Mout- en Brouwhuis De Snoek* in Alveringem is een cultuurhistorisch monumentenproject dat in 1994 door de vzw Westhoek-Monumenten voltooid werd. Het pand is uniek als laatste voorbeeld van de rijke 19de-eeuwse brouwnijverheid in de Westhoek. Het inmiddels als monument beschermd gebouw werd in erfpacht genomen door de vzw en uitgebreid met een geïntegreerde nieuwbouw. De bewaarde, authentieke inboedel werd eveneens gerestaureerd. Op 2 juli 1994 werd het project, dat in 1985 was opgestart, officieel ingehuldigd. Meteen was Vlaanderen een nieuw museum rijker dat met uniek en authentiek materiaal het zuiver ambachtelijk mout- en brouwproces op een heldere, educatieve manier weergeeft. Tijdelijke tentoonstellingen benadrukken bovendien het levende karakter van het museum. De verdere uitbouw van het museum omvat de inrichting van een educatief biercentrum, met onder meer een kinderatelier over bier en bierbereiding, de oprichting van een onderzoekscentrum over de geschiedenis van het brouwbedrijf en een verhoging van de toegankelijkheid voor anderstaligen en andersvaliden.

Sinds 1984 ijvert de vzw EPITAAF voor het behoud van historische begraafplaatsen in Vlaanderen en Brussel en van de artistiek en architecturaal waardevolle grafmonumenten die er zich bevinden. In 1988 werd de vzw erfpachthouder

Grafbeeldhouwers-
atelier E. Salu te Laken

van het enige in België bekende grafbeeldhouwersatelier, gelegen naast het Kerkhof van Laken. In deze ateliers ontwierpen en vervaardigden de opeenvolgende generaties van de beeldhouwersfamilie Salu ruim een eeuw lang monumenten voor de meeste Belgische begraafplaatsen. Het herenhuis van de familie, het modelleeratelier, de tentoonstellingszaal, de wintertuin en de monumentale voorgevel met uitstalraam bleven goed bewaard. Hetzelfde geldt voor de inboedel waaronder neo-rennaissance en Art-Nouveau meubilair, archieven en alaaam, maar vooral de vele tientallen schaalmodellen ontworpen door de beeldhouwers Salu of confraters zoals Jef Lambeaux, Constantin Meunier, Guillaume Geefs e.a.. Op deze locatie bereidt de vzw een dubbel project voor: enerzijds de openstelling van een *Museum voor grafkunst* en de ingebruikneming van een *Documentatiecentrum voor funeraire archeologie*. Daarnaast wordt in de aanpalende tuin het educatief project *Funeraire Tuin* uitgevoerd. Aan beide projecten wordt een prijs van 150.000 frank toegekend.

In de categorie *Jongerenprojecten* werd een eerste prijs van 100.000 frank toegekend aan het *Nationaal Scheepvaartmuseum* te Antwerpen voor het project *Westhinder* en een tweede prijs van 50.000 frank aan *Cité de l'Espoir* voor het project *Domaine des Croisiers*.

In 1995 verwierf het Nationaal Scheepvaartmuseum in Antwerpen het waarschijnlijk laatst overgebleven, bemande lichtschip ter wereld: de *Westhinder*. Het schip werd in 1950 gebouwd en lag gestationeerd voor de kust van Oostende. België heeft op het vlak van lichtschepen een traditie die teruggaat tot 1848.

In samenwerking met het Stedelijk Technisch Onderwijs van de Stad Antwerpen, zal het schip volledig gerestaureerd worden in het raam van een opleidingsproject voor laaggeschoolde jongeren (deeltijds leren, deeltijds werken).

Na een eerste restauratiefase die begon in december 1995 en afloopt in 1996 zal het schip reeds opengesteld worden voor het publiek. De tweede fase van het project is voorzien voor 1997.

De *Cité de l'Espoir* is een instelling die ongeveer 300 mentaal en zwaar gehandicapten herbergt. De instelling

Vraag met deze kaart uw
gratis proefnummer aan!

M & L

MONUMENTEN en
LANDSCHAPPEN

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Afdeling Monumenten & Landschappen

Het meest leesbare en best
geïllustreerde tijdschrift over
monumenten en landschappen
in Vlaanderen en Brussel.

*Ja, graag ontvang ik mijn
gratis proefnummer van :*

M & L

**MONUMENTEN en
LANDSCHAPPEN**

Naam _____ m /v

Adres _____

Postcode _____ Plaats _____

Telefoon _____

Plak hier
uw
postzegel

M&L
Zandstraat 3
1000 Brussel

bevindt zich op een domein van 23 ha, waarvan een deel het voorwerp uitmaakt van een pedagogisch project waarbij een 'milieumeerwaarde' gegeven wordt aan een vallei met vier vijvers. Het is daarbij in de eerste plaats de bedoeling de gehandicapten een grotere therapeutische valorisatie te bieden door aangepast werk in contact met de natuur. Anderzijds wil men dankzij het project op een duurzame wijze het milieubeheer van het domein verbeteren.

Het project omvat onder meer de inrichting van een boomkwekerij, de sanering van de vijvers en de beplanting, heraanplantingen, de restauratie van leidingen, bruggen, watervallen, paden, enz., met de uiteindelijke bedoeling de aanwezigheid van fauna en flora in de vallei te verrijken.

Een aantal projecten kreeg vanwege de jury een speciale vermelding of een vermelding.

In de categorie *Cultureel Erfgoed*:

- *De Autocollectie Gh. Mahy* te Gent en Brussel (speciale vermelding);
- *De Vrienden van Preetjes Molen* vzw te Heule voor het project *Preetjes Molen* (vermelding);
- *Gemeindeverwaltung Büllingen/Kultur- und Museumsverein Krewinkel* voor het project *Kapelle Krewinkel* (vermelding);
- *Cedarc asbl/Musée du Malgré-Tout* voor het project *Sites Gallo-Romains de Treignes et Matagne* (vermelding).

In de categorie *Jongerenprojecten*:

- *De Dienst Monumentenzorg Brugge* voor het *Jongerenproject Open Monumentendag Brugge* (vermelding).

In de categorie *Natuurlijke Hulpbronnen* werd dit jaar geen enkele inzending weerhouden.

Daarnaast heeft de jury besloten de *Nationale Prijs van de Henry Ford Conservation Awards 1995* te verlenen aan de asbl *SOLON* uit Saint-Hubert voor het project *Cigognes sans Frontières*. Sinds enkele jaren broedt de zwarte ooievaar opnieuw in België. Over zijn migratieroutes en zijn overwinteringsgebied is nog weinig bekend. Daarom werd – als onderdeel van het project *Cigognes sans Frontières* – een aantal vogels uitgerust met radiobakens die hun gegevens doorzenden via een satellietverbinding (systeem Argos). Deze activiteit, die gesteund werd door privé-ondernemingen en het

Waalse Gewest, heeft intussen al vruchten afgeworpen en toegelaten een aantal overwinteringsgebieden in de Sahellanden te identificeren.

Een tweede luik van het project betrof de bescherming van de ooievaar in Wallonië, meer bepaald de streek van Bastogne, Neufchâteau en Saint-Hubert. Daarvoor is een goede kennis nodig van zijn behoefte aan nestplaatsen, de omgeving waar hij zich nestelt, zijn voedingsbronnen. De lokaties die door Argos aangegeven worden zijn niet voldoende precies om dat onderzoek te kunnen uitvoeren. Het systeem werd dan ook aangevuld met een VHF-zender die door radiopeiling kan gelokaliseerd worden. Op die manier kunnen de verschillende broed- en nestplaatsen op een nauwkeurige manier in kaart gebracht worden.

Het derde luik is vooral educatief: naast het verspreiden van de reeds aanwezige informatie, wordt een actie opgestart waarbij scholen in het broedgebied van de zwarte ooievaar – de Ardennen – in contact gebracht worden met scholen in de overwinteringsgebieden die via Argos geïdentificeerd werden. De initiatiefnemers hopen dat een dergelijk contact een positieve invloed zal hebben op de pogingen om de vogel en zijn habitats te beschermen, onder meer in Afrika. Hiervoor is didactisch materiaal nodig, dat door de deelnemende scholen in België naar Afrika zal verstuurd worden.

Dit project met Europese dimensie, waaraan een geldprijs van 200.000 frank verbonden is, zal als Belgische uitending meedingen naar de *Grote Prijs van de Henry Ford European Conservation Awards*. Het zal samen met inzendingen uit andere deelnemende landen beoordeeld worden tijdens een internationale bijeenkomst van juryleden.

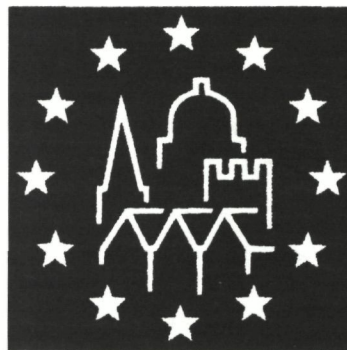
De Europese prijsuitreiking gaat door in Boedapest op 6 juni 1996.

WIE IS ER BANG VOOR ROOD, GEEL EN BLAUW?

Zorg en Zin voor Kleur, zo luidt het thema van de 8ste Open Monumentendag Vlaanderen. Het is nu al duidelijk dat dit thema in zijn mogelijkheden, schakeringen en variaties van rood, geel en blauw bijzonder goed aanslaat. Geen wonder, kleur verfraait en verf beschermt. Kleur moest dus vroeg of laat een OMD-thema worden, te meer omdat vele gebouwen er vroeger zowel aan de binnen- als aan de buitenkant vaak heel wat kleurrijker bij stonden dan nu.

In de geschiedenis zijn er weliswaar periodes geweest waarin minder uitbundig met kleur werd omgesprongen. Zeer recent hebben we trouwens enkele decennia gekend waarin vooral de interieurs liefst witter dan wit moesten zijn. Maar daar is de jongste jaren verandering in gekomen. Er wordt weer naar hartelust geschilderd, gemarmerd, getamponneerd en gesjabloneerd in alle kleuren van de regenboog. En ook voor de buitenkant is kleur – mede door het gebruik van nieuwe materialen – weer helemaal in.

Dit neemt niet weg dat het OMD-thema wel degelijk oproept tot 'zorg en zin voor kleur': smaakvol en, wat de monumenten betreft, historisch verantwoord gebruik van kleur. Om die oproep kracht bij te zetten lanceert de Stuurgroep Open Monumentendag Vlaanderen, met steun van haar partner Sigma Coatings, de campagne *Wie is er bang voor rood, geel en blauw?* Een opvallende titel die door de verwijzing naar de primaire kleuren, het contrast met een soms verkeerd begrepen soberheid extra in de verf zet. Als het om monumenten gaat, vraagt zorg en zin voor kleur

vandaag inderdaad om een beetje durf.

Het is de bedoeling initiatiefnemers, die zich over een al dan niet beschermd monument ontfemen, te helpen bij een onderhouds-, renovatie of restauratieproject dat in hoofdzaak bestaat uit schilderwerk. Om het verfraaiings-effect van de campagne op korte termijn zichtbaar te maken, moet het wel om projecten gaan die binnen een termijn van een jaar realiseerbaar zijn. Een bijkomende voorwaarde is dat de monumenten tijdens de Open Monumentendag van 1997 worden opengesteld en/of op andere manieren ontsloten. Het is immers mede de bedoeling te tonen dat een laagje verf wonderen kan verrichten en aldus ook anderen tot actie aan te sporen. Men denkt bij die actie bijvoorbeeld aan het schilderen van ramen, deuren, luiken, poorten, gevels, waardevol straatmeubilair, binnenmuren enzovoort.

Iedereen die kwaliteit nastreeft kan meedoen en elk geselecteerd project krijgt diverse vormen van steun. Sigma Coatings levert de verf, wat meteen betekent dat alles mogelijk is. Deze Belgische verfproducent brengt zomaar even 1750 kleuren op de markt. Bovendien kan Sigma Coatings nieuwe kleuren aanmaken, in vele kwaliteiten, als dat om historische redenen noodzakelijk is. Tevens zorg Sigma Coatings voor technisch advies. Wat de historische verantwoording betreft, kunnen de geselecteerde deelnemers rekenen op steun van de afdeling Monumenten en Landschappen van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

Belangstellenden nemen zo snel mogelijk contact op met het secretariaat en krijgen dan alle informatie toegestuurd om tijdig – dat is voor vrijdag 14 juni 1996 – hun kandidatuur in te dienen

Secretariaat Open Monumentendag Vlaanderen - Wie is er bang voor rood, geel en blauw?
Koning Boudewijnstichting - Brederodestraat 21 te 1000 Brussel. Tel. 02/549.02.74 - fax.: 02/512.00.35

WEDSTRIJD EUROPESE MONUMENTENDAGEN 1995

Sinds hun oprichting in 1991 op initiatief van de Raad van Europa, krijgen de Europese Monumentendagen (EMD) van jaar tot jaar een groter internationale betekenis, zowel door het groeiend aantal deelnemende landen (34 in 1995 en vermoedelijk ongeveer 39 in 1996) als door het geogrooste succes: in september 1995 kwamen ruim 13 miljoen bezoekers naar de zowat 26.000 monumenten die uitzonderlijk voor het publiek werden opengesteld.

Naast deze cijfers bewezen ook dit jaar talrijke culturele uitwisselingsprojecten een algemene bereidheid om grensoverschrijdend te werken en om een betere kennis van de verschillende Europese regio's en gemeenschappen te verwerven.

Het is precies om de culturele contacten in het kader van de EMD nog meer te stimuleren dat de Raad van Europa, de Europese Unie en de Koning Boudewijnstichting een wedstrijd in het leven hebben geroepen die jaarlijks zes internationale en grensoverschrijdende projecten bekroont die door twee of meer deelnemende landen worden opgezet.

Zes prijzen van (maximum) 5.000 ECU worden toegekend om de promotors van deze uitwisselingsprojecten in het kader van de EMD in staat te stellen deze initiatieven te concretiseren. Sinds 1995 worden twee prijzen specifiek bekroond; enerzijds een project gericht naar jongeren en anderzijds een audiovisueel project.

De ingediende projecten kunnen de vorm aannemen van diverse grensoverschrijdende culturele uitwisselingsprojecten: een verbodering tussen gemeenten of sites, een tweetalige publikaties, een reizende tentoonstelling, een ontdekkingscircuit, een didactische film die in verschillende talen wordt uitgezonden, een internationale uitwisseling van jongeren, een wedstrijd voor kinderen...

De laureaten in 1995

Uit de 41 dossiers die 24 verschillende landen hebben ingediend, heeft de jury, bijeengekomen in de Raad van Europa op 24 november 1995, de vol-

gende zes projecten geselecteerd: *Architecturale uitwisseling tussen Budapest en Dublin*. Partnership tussen Hongarije en Ierland om een tweetalige publikatie en een reizende tentoonstelling samen te stellen over de diversiteit van het architecturale erfgoed in beide zuster-hoofdsteden. *Andersen-Dickens*. Productie van een videofilm over de woning van Hans-Christian Andersen in Odense (DK) en die van Charles Dickens in Higham-by-Rochester (UK). In dit gezamenlijke project willen Denemarken en het Verenigd Koninkrijk het portret schetsen van die twee grote schrijvers uit de vorige eeuw, aan de hand van de plaatsen waar ze gewoond hebben. *Gemeenschappelijke wortels, gemeenschappelijke toekomst*. Culturele uitwisselingen en ontdekking van het erfgoed en de geschiedenis van het grensgebied tussen de Vistula en de Goryn-rivier. Doel van het project is een cultureel luik toe te voegen aan het economische partnerschap tussen Polen, Oekraïne en Wit-Rusland. *Stenen en pluimen*. Grensoverschrijdende samenwerking tussen Zwitserland en Frankrijk, met uitgave van een tekstenbundel over het erfgoed in Genève en in de streek van Rhône en Alpen in de literatuur van gisteren en vandaag. Het werk zal tijdens de Monumentendagen worden verspreid; het bevat een keuze van oude teksten en van teksten van hedendaagse auteurs over monumenten of sites in die streek. De band tussen erfgoed en literatuur is trouwens één van de twee thema's van de Monumentendagen 1996 in Frankrijk. *Frank keert naar Europa terug* (Audio-visuele prijs). Een videofilm over een jonge Oekraïner, afstammeling van een oude Genuese kolonie, die van de Krim waar hij geboren is naar Genua reist. In die zoektocht naar de roots wil men aan de hand van het cultureel erfgoed van de Genuese kolonies die zich van de 13de tot de 16de eeuw vanuit Italië tot in de Krim gevestigd hebben, tonen welke culturele banden er tussen Europese landen hebben bestaan. Het project wordt ingediend door Oekraïne, in samenwerking met Frankrijk, Italië, Roemenië en Turkije. *Hoe de jeugd warm maken voor ons erfgoed. Prijs voor de Jeugd*. Gezamenlijk project tussen Duitsland en Nederland waarbij daguitstappen voor scholen worden georganiseerd naar het erfgoed in de grensgebieden bij Groningen (Nederland) en Oldambt (Duitsland).

De EMD Wedstrijd 1996-1997

Zoals in 1994 en in 1995, zullen zes prijzen van 5.000 ECU (maximum) worden toegekend om de promotors van de beste internationale en grensoverschrijdende projecten in staat te stellen deze te concretiseren tijdens de EMD in september 1997.

Elke persoon of vereniging geïnteresseerd in deze wedstrijd kan het reglement en het inschrijvingsformulier van af juni 1996 aanvragen bij het Coördinatiebureau van de EMD.

De uiterste datum voor het indienen van de projecten is 6 januari 1997.

Bijkomende informatie kan bekomen worden bij:
Coördinatiebureau van de Europese Monumentendagen p/a Koning Boudewijnstichting - Brederodestraat 21 B - 1000 Brussel
Fabrice de Kerchove en Martine Boone
Tel. 02/549.02.45 of 02/549.02.77
(directe lijnen) fax: 02/512.00.35

DUDOK

In Hilversum wordt door de Nederlandse Rijksdienst van 19 april tot 15 september een Dudok-manifestatie georganiseerd. Deze viering van bouwmeester Willem Marinus Dudok gebeurt naar aanleiding van de voltooiing van de restauratie van het raadhuis van Hilversum. Dudok was gedurende 50 jaar directeur "*Publieke Werken*" in de "*Omroepstad*" en de vele tientallen Dudokgebouwen maken Hilversum dan ook tot een groot openluchtmuseum. Een publikatie van de Rijksdienst is opgevat als een gids met enkele thematisch uitgestippelde stadswandelingen. De manifestatie wil bij een groot publiek aandacht vragen voor de jonge bouwkunst.

A. Malliet

Literatuur

HISTORISCHE ECOLOGIE

Met *Bossen van Vlaanderen*, in 1993, werd de historische ecologie in een bijzonder fraaie verpakking onder de aandacht van het ruime publiek gebracht. Met de uitgave van een wetenschappelijke mededeling over historische ecologie wil nu de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging de amateurs stimuleren om zich ook op dit nieuwe terrein te wagen. Behalve ongemeen boeiend, kan de historische ecologie volgens de auteurs ook uitgesproken nuttige aanknopingspunten bieden voor het actuele natuurbehoud: "*Wie voorspellingen wil doen over de uitkomsten van natuurontwikkelingsprojecten, is gebaat bij historische analyses*". Ze wijzen er bovendien op dat we van de historische ecologie niet hoeven te verwachten dat ze kant en klare recepten zal aanbieden voor een nauwkeurige restauratie van verarmde of verloren gegane stukjes natuur. Wie als historisch ecoloog ontdekt heeft aan welke veranderingen elk plekje in ons land in de loop van de eeuwen heeft blootgestaan, zal inzien dat er beperkingen zijn aan het streven "*om natuur in reservaten te behouden, hetgeen wil zeggen: de veranderingen pogen tot stilstand te brengen*".

De auteurs gebruiken de termen "*historische ecologie*" en "*ecologische geschiedenis*" blijkbaar als synoniemen, en laten zich weinig gelegen aan precieze definities, waardoor de inleiding wel wat warrig is. Zij stellen heel eenvoudig dat historische ecologie de dimensie tijd in het landschap onderzoekt, waarbij het menselijke handelen – zeker in een land als Nederland – uiteraard een grote rol heeft gespeeld. Ze stippen aan dat historisch-ecologisch onderzoek zich bij voorbeeld kan richten op ecologische mentaliteitsgeschiedenis, maar gaan er vervolgens wel van uit "*dat een onderzoek pas 'ecologisch' mag worden genoemd als het concrete gegevens over de natuur bevat*". Blijkbaar laten During en Schreurs zich – onbewust? –

leiden door een te strakke identificatie van 'ecologie' met 'natuur' of 'fauna en flora', waarbij de mens wordt ervaren als een soort stoorzender, die naar de rand moet worden gedrukt, in plaats van hem een passende plaats toe te kennen als medespeler in een ecologisch netwerk dat mens én natuur omvat (cfr *human ecology of cultural ecology*).

Als onderwerpen van studie passeren planten, dieren, gebieden, water, bosgeschiedenis en gezonde en ongezonde woonomgeving de revue. In dit laatste stukje dwalen de auteurs (met onderwerpen als drinkwatervoorziening en vervuiling) toch weer even af naar 'louter mensengeschiedenis'. Gelet op de beperkte beschikbare ruimte, hebben ze er voor gekozen elk onderwerp vooral anekdotisch te behandelen. Het is jammer dat in verhouding zoveel aandacht wordt besteed aan informatie uit oude publikaties in vergelijking met ongepubliceerd archiefmateriaal. Wellicht ligt de verklaring voor de hand: archiefbundels geven hun dikwijls erg dun gezaaide historisch-ecologische geheimen veel moeilijker prijs dan de oude boekbanden, die relatief gemakkelijk kunnen worden geraadpleegd in gespecialiseerde bibliotheken.

Vaak geestige anekdotes illustreren de veelzijdigheid van de onderzoeksmogelijkheden, ook al zijn er ongetwijfeld veel thema's waarover nauwelijks documentatie bewaard is gebleven. Zo is er bij voorbeeld het verhaal van de bijzonder rijke broedkolonie van reigers, kwakken, aalscholvers en lepelaars in het bos bij Zevenhuizen, dat (anno 1627!) veel bezoekers lokte "*om te genieten van zoveel heerlijks*". Let wel: het genot bestond er in "*om de toppen der bomen zo goed mogelijk met zoveel kracht te bewegen, dat de vogels als appels en peren op de grond vallen*", waarna deze naar Engeland werden verscheept. Insektenplagen leveren ook fraaie verhalen op. Zo werden in de vroege 19de eeuw premies uitbetaald (f 1,50 per hl) om de verdelging van meikevers te stimuleren. Nadat in een bepaald jaar ruim 250 miljoen kevers waren gevangen, was het premiegeld op en werd de vangst gestaakt...

Na een hoofdstuk met beknopte informatie over het 'natuurlijk archief' (onder andere over pollenanalyse, houtanatomisch onderzoek en archeozoölogie) besluit het boekje met tips

voor eigen onderzoek, een overzicht van archieven, instituten en tijdschriften, en een uitgebreide literatuurlijst. Als je leest over de Werkgroep Archiven Natuurorganisaties en over de Heimans en Thijssesstichting, die zich beijveren om archieven bij mekaar te brengen, te bewaren én toegankelijk te maken, kan je alleen maar hopen dat binnenkort bij ons gelijkaardige initiatieven zouden worden ontplooid. De laatste hoofdstukken zijn natuurlijk weinig relevant voor Vlaamse lezers, maar toch vermoeden wij dat deze publikatie ook 'Zuidnederlanders' kan boeien... en hen eventueel zal stimuleren om zelf de archieven in te duiken. Het leuke daarbij is dat een samenwerking tussen veldbiologen en archief- en bibliotheekvorsers kan leiden tot een meer geïntegreerde visie op de historische wisselwerking tussen mens, natuur en landschap.

Ivan Hoste

R. During en W. Schreurs, *Historische ecologie*, Wetenschappelijke Mededeling KNNV nr. 215, Utrecht, 1995, 94 p., ill., ISBN 90-5011-086-X, f 24,50.

BOUWKUNDIG ERFGOED EN TOERISME IN CULTUREEL PERSPECTIEF

Als onderdeel van haar acties rond het thema *Bouwkundig Erfgoed en Toerisme in Cultureel perspectief*, lanceerde de Koning Boudewijnstichting in 1995 een oproep voor belangstellenden uit de wereld van de monumentenzorg, het toerisme en de culturele recreatie. Beheerders van monumenten, lokale besturen, toeristische en culturele verenigingen kregen de kans projecten in te dienen die de openstelling én de beleving van het erfgoed voor ogen hadden. Het monument zelf moest het uitgangspunt zijn van een cultureel geïnspireerde en kwaliteitsgerichte aanpak. Zeventig heel uiteenlopende voorstellen kwamen uit de bus. Een onafhankelijke jury van deskundigen uit de monumentenzorg, de toeristische en de culturele sector selecteerde vijftien projecten.

Het gaat om herhaalde of permanente initiatieven. Sommige projecten verke-

ren nog in de conceptfase, andere zijn in concrete voorbereiding of in uitvoering. Repetitieve evenementen kunnen ook na een eerste realisatie nog rekenen op advies en begeleiding. Bij de keuze waren het engagement van de initiatiefnemers, de vernieuwende aanpak en de samenwerkingsverbanden tussen de monumentenzorg, het toerisme en de culturele recreatie van groot belang. Ook het potentiële voorbeeldeffect van de proefprojecten was van doorslaggevende aard.

De vijftien geselecteerde projecten zijn verspreid over de Vlaamse provincies. De initiatiefnemers zijn lokale besturen, culturele organisaties, musea en (cultuur)toeristische verenigingen. De proefprojecten zijn heel verschillend en geven een doorsnede weer van wat er vandaag op dit terrein in Vlaanderen leeft. Het gaat om archeologische sites, industrieel erfgoed, stadsmonumenten, een stadsbuurt, vredesmonumenten, een route, een kasteel, een begraafplaats, een landschap en enkele museale projecten. Telkens heeft de opgave betrekking op een vernieuwend omgaan met het erfgoed, zodat een kwaliteitsvolle beleving kan ontstaan voor de bezoeker en/of gebruiker. De opdracht reikt dus verder dan de materiële openstelling van het erfgoed en heeft te maken met de wijze waarop de waarde en betekenis van het monument wordt overgebracht.

Leren uit de praktijk

De Koning Boudewijnstichting biedt de initiatiefnemers in de eerste plaats professioneel advies en begeleiding

bij het tot stand komen van deze proefprojecten. Dit gebeurt deels per project, deels in gezamenlijke seminars en ook door middel van publikaties, zoals *Open Monumenten - 8 voorbeelden*. In het bijzonder de 'acht stellingen' die de conclusie uitmaken van dit boek, vormen een richtlijn voor elke ontsluiting van het bouwkundig erfgoed, zowel binnen als buiten deze campagne. De begeleiding is niet alleen gericht op de kwaliteit en het welslagen van de vijftien proefprojecten, maar ook op het voorbeeldeffect dat zij op hun beurt kunnen hebben, als inspiratiebron voor gelijkaardige initiatieven in Vlaanderen, zowel wat de ontwikkeling als wat het eindresultaat betreft. Bovenop deze fundamentele bijdrage tot de kwaliteit van de projecten, wordt eveneens rechtstreekse financiële ondersteuning geboden.

De vijftien proefprojecten

Een beknopte beschrijving van de vijftien ondersteunde proefprojecten geeft een concreet overzicht van de campagne in haar geheel en een eerste beeld van de afzonderlijke initiatieven. Meer informatie over de individuele projecten kan altijd worden verkregen bij het programma Bouwkundig Erfgoed van de Koning Boudewijnstichting.

Het Mout- en Brouwhuis de Snoek in Alveringem

Dit museum en monument bewaart een volledige installatie van een brouwerij uit de 19de eeuw en wil een bijdrage zijn tot de culturele herwaardering van de Westhoek. Het geselecteerde project beoogt het vergroten van de toegankelijkheid voor anderstaligen door vertaalborden ter beschikking te stellen. Ook voor visueel gehandicapten wordt een informatiesysteem uitgewerkt; Daarnaast wil de beheerder het museum verder uitbouwen als een centrum van waaruit het rijke cultuurhistorische en landschappelijke patrimonium van de Westhoek verkend kan worden. De projectbeheerder is de vzw *Westhoek Monumenten*.

Het publieke leven van de wijk Stuivenberg te Antwerpen

Stuivenberg is sinds haar ontstaan op het einde van de 19de eeuw altijd een levendige volksbuurt geweest. Het Antwerpse stadsbestuur heeft in

Oud Kerkhof Hasselt

het verleden veel geïnvesteerd in sociale voorzieningen van hoge kwaliteit: scholen, volkshuisvesting, gezondheidsinstellingen en andere stedelijke infrastructuur. Deze voorzieningen zijn terug te vinden in talrijke monumentale gebouwen. De initiatiefnemer wil deze gebouwen in hun samenhang tonen aan een ruim publiek en de betekenis ervan koppelen aan de sociale geschiedenis en de huidige inspanningen op het vlak van de wijkontwikkeling. Daarvoor wordt een nieuwe vorm van stedelijke exploratie ontwikkeld.

Architectuurroute - toeristische fietsroute Antwerpen

In en om Antwerpen kwam een bewegwijzerde fietsroute tot stand.

De route geeft een mooi en gevarieerd beeld van de stedelijke architectuur in het Antwerpse. Historische en moderne bouwwerken komen aan bod: van de Antwerpse Grote Markt tot de begraafplaats Schoonselhof en de hedendaagse architectuur op de Scheldekaaien. Een brochure begeleidt het parcours.

De campagnejury waardeerde vooral de cultuurtoeristische formule: de verbinding van actieve recreatie in de stad met de aandacht voor het architecturaal patrimonium. Initiatiefnemer is de *Toeristische Federatie van de provincie Antwerpen*.

Industrieel-archeologisch museum en coördinatiecentrum van de Rupelstreek - site Lauwers en Frateur in Boom

Het dorp Noeveren presenteert de bewogen geschiedenis van de Rupelse steenbakkerij. Het behoud en de restauratie van de sites Frateur en Lauwers zijn sinds lang een strijdpunt en een onderdeel van de reconversie van de streek.

De cultuurtoeristische en educatieve belangstelling voor dit industrieel erfgoed is groot en groeit elk jaar.

De herinrichting van de ringoven Lauwers tot museum maakt het mogelijk ook het andere industriële erfgoed in beeld te brengen: de diamant, de scheepswerven, de brouwerijen, de metaalnijverheid, de glas- en cementnijverheid, de pantoffelnijverheid enz. Op deze site wordt ook een coördinatiecentrum uitgebouwd dat bezoekers onthaalt en begeleidt bij hun verkenning van het industriële erfgoed in de Rupelstreek.

Initiatiefnemer is vzw EMABB

Museum René De Clercq in Deerlijk

Het geboortehuis van dichter, patriot en activist René De Clercq (1877-1932) is een eenvoudige 18de-eeuwse volkswoning in het centrum van Deerlijk. Dit huis, met zijn zorgvuldig gerestaureerde interieurs, is sinds 1991 een volkskundig museum dat de figuur van René De Clercq, zijn werk en zijn tijd belicht.

Het ingediende project heeft een exemplarisch karakter. Het gaat erom de betekenis van kleinschalige projecten op de voorgrond te plaatsen en vooral middelen te zoeken om zulke initiatieven te bestendigen. Het relatief gering publieksbereik kan er immers toe leiden dat het project na een succesvolle startfase doodbloedt.

De begeleiding van de Koning Boudewijnstichting zal zich richten op de promotie van het museum en op 'netwerkvorming' met andere kleine musea en met het geheel van het cultuurtoeristisch aanbod in de regio. Initiatiefnemer is de *Stichting René De Clercq*

Kunstencentrum Vooruit in Gent

Dit *Feestpaleis van Vooruit* (1914) kende een eerste leven als 'volkshuis'. Na tal van moeilijke jaren werd het verkommerde gebouw in 1982 in handen gegeven van een groep enthousiaste jongeren die er een centrum voor kunst en cultuur wensten te realiseren. Nu bijna 15 jaar later is het monument gedeeltelijk gerestaureerd en uitgegroeid tot een belangrijk kunstencentrum voor Gent en Vlaanderen.

Het project wil het publiek laten kennismaken met het gebouw, de restauratie en de exploitatie als kunstencentrum. Tot nu toe gaven een aantal medewerkers op vrijwillige basis rondleidingen. De initiatiefnemers willen dat organisatorisch en inhoudelijk structureren en ondersteunen met een mix van middelen zoals een erfgoedwinkel, een multimediaal mini-museum en informatiedragers over de vroegere en huidige functies van de lokalen. Een belangrijk aspect van de inhoudelijke aanpak bestaat in een gidsopleiding. Initiatiefnemer is de vzw *Socio-cultureel centrum Vooruit*.

Ontsluiting van het Oude Kerkhof van Hasselt

Hasselt beschikt net buiten het stadscentrum over een uniek kerkhof uit de 19de eeuw. Grafmonumenten en grafkapellen weerspiegelen er de rijkdom van de toenmalige burgerij. Bovendien is de plek een oase van rust en groen in een stadsdeel dat jarenlang verkommerde.

Het project wil het *Oude Kerkhof* opnemen in het cultuurtoeristisch aanbod van de stad, als aanvulling op de collectie van het stedelijk museum *Stellingwerff-Waardenhof*.

Behalve aan de restauratie die nog deels uitgevoerd moet worden, besteedt het project aandacht aan de inrichting van de centrale kapel als bezoekerscentrum. Tevens wordt er voor een bescheiden signalisatie en informatievoorziening gezorgd. Initiatiefnemer is de stad Hasselt.

De Kazematten John McCrae in Ieper
De betonnen bunker *Essex Farm Advanced Dressing Station*, iets buiten de stad, is een unieke herinnering aan de Eerste Wereldoorlog en het leed dat daarmee verbonden was. Op deze plaats schreef John McCrae zijn beroemde gedicht *In Flanders Fields*.

Met de restauratie van deze kazematten in 1994 heeft dit monument op korte tijd een grote kracht gekregen. De inzet van vele jongeren die betrokken waren bij de restauratie en openstelling heeft daar mee voor gezorgd. Deze restauratie kreeg ter gelegenheid van de jongste Open Monumentendag de Prijs Vlaams Monument 1995.

De betekenis van dit vredesmonument kan echter meer tot leven komen door een betere inhoudelijke en ruimtelijke ontsluiting.

Initiatiefnemer is de vzw *Toerisme Instituut Heilige Familie*

Ontwikkeling van een cultuurtoeristische route in Ieper

De vestingen van Ieper zijn een uniek bouwwerk en een zeldzaam overblijfsel van de oorspronkelijke stad. Ze vormen één van de grote troeven van het stedelijk toerisme. Het project omvat een plan voor een cultuurtoeristische route op deze vestingen. Dit bewegwijzerde circuit zal de betekenis van de stadsomwallingen evoceren en tegelijk aandacht schenken aan de natuur en het landschap van de site. Het initiatief kan tevens de aanzet zijn om nog te restaureren bouwwerken zoals het 'poedermagazijn' in gebruik te nemen.

Initiatiefnemer is de vereniging *Nocturnes* in samenwerking met de stad Ieper.

Het kasteel de Renesse in Malle

Het kasteel en het park de Renesse vormen een druk bezocht centrum in het hart van Oostmalle. Het kasteel is een beschermd monument met een oude en gevarieerde bouwgeschiedenis. Het centrale gedeelte is gerestaureerd. Met het toenemend aantal

bezoekers groeit ook de vraag naar een beter onthaal; niet alleen door een betere bewegwijzering maar ook door meer aandacht te schenken aan de beleving van het kasteel en het park. Het aanbrengen van informatiepanelen in het park en het kasteel evenals de inrichting van een klein museum zijn hiertoe enkele middelen.

Fundamenteel is de uitbouw van een goed beheer, een taak die de toch al belangrijke inzet van de vrijwilligers wellicht te boven gaat, maar die aan de basis ligt van een volgehouden kwaliteit bij onthaal en begeleiding. Initiatiefnemer is de vzw *Domein de Renesse*.

De archeologische site Norbertijnenabdij te Ninove

Archeologisch veldwerk naast de abdijkerk, in het centrum van Ninove, legde de grondvesten, muren en relikten bloot van de oude Norbertijnenabdij zoals die in de loop der eeuwen tot ontwikkeling kwam. Het project van de stad Ninove wil deze opgravingen consolideren en toegankelijk maken door de aanleg van een stedelijk park. De integratie van dit park, als een logisch onderdeel van het stedelijk weefsel rond de

abdijkerk, is een belangrijk aandachtpunt, te meer omdat dit deel van de stad behoefte heeft aan herwaardering. De campagne van de Stichting maakt middelen vrij voor een stedenbouwkundig en landschappelijk ontwerp.

Het archeologisch park Ename-Oudenaarde

De archeologische site ligt in de Scheldemeersen aan de rand van het dorp Ename (Oudenaarde). De grondvesten van een Ottoonse burcht en havenstad (974-1050) en van de Sint-Salvatorabdij (1063-1794) zijn de voorbij jaren vrijgelegd. Ook de parochiekerk Sint-Laurentius in het dorp, gaat terug tot de Ottoonse periode.

In Ename dorp en op de site wordt een cultuuroeristisch project opgezet met de realisatie van een museum, een archeologisch park en in een derde fase, tegen het einde van deze eeuw, een archeologisch centrum in Europese context.

Er wordt onderzocht hoe de archeologische site tot leven kan worden gebacht door middel van een nieuwe presentatietechnologie met interactieve computersimulaties. Het uitgangspunt is het respect voor de site en bijgevolg een interventie die beperkt blijft tot consolidatie.

Initiatiefnemer is vzw SAKO (Steun aan Archeologie en Kunst van Oudenaarde), bestaande uit het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, de provincie Oost-Vlaanderen en de stad Oudenaarde.

De Wijnmuur op de kam van de Wijngaardberg te Wezemaal-Rotselaar

Op de kam van de Wijngaardberg in Wezemaal staat een oude wijnmuur die wellicht de vroegere wijngaarden afgrensde aan de noordkant.

De gemeente wil rond dit monument een project realiseren en op deze manier ook in Wezemaal de hernieuwde belangstelling voor de wijncultuur in het Hageland stimuleren. Dit thema wordt verrijkt zodat er ook aandacht kan worden geschonken aan andere landschappelijke, historische en culturele waarden. Een toeristische wandelroute tussen het oude gemeentehuis en de wijnmuur zal hiertoe de gelegenheid bieden, onder meer door aandacht te schenken aan de plaatselijke ijzerzandsteengroeve.

Ijzerzandsteen is een typisch bouw materiaal voor de streek en werd ook

gebruikt voor de wijnmuur en de kerk van Wezemaal.

Initiatiefnemer is de gemeente Rotselaar, in samenwerking met de Vereniging Natuurreservaten vzw, afdeling Oost-Brabant, die reeds een deel van de Wijngaardberg beheert.

Tyne Cot Cemetery in Passendale-Zonnebeke

Op deze begraafplaats met 11.995 graven van soldaten met verschillende nationaliteiten vond tijdens de Open Monumentendag 1995 een uitzonderlijk concert plaats. Duizenden toehoorders kregen met tekst en muziek een indringende vredesboodschap mee.

Dit evenement werd ondersteund omwille van de betekenisrijke en respectvolle omgang met deze site en als aanmoediging voor een volgende editie. In het verlengde van de manifestatie worden de initiatiefnemers betrokken bij het debat rond mogelijkheden en beperkingen met betrekking tot de ontsluiting van kerkhoven en begraafplaatsen.

Initiatiefnemer is de gemeente Zonnebeke, in samenwerking met de vzw Passendale Kaasfeesten.

Musica Flandrica

De cultuuroeristische (weekend)-arrangementen van Musica Flandrica kenden in de winter 1995-1996 een tweede editie. Musica Flandrica brengt muziek, monumenten en gastronomie samen: een begeleid bezoek aan een monument (de prelude), een culinaire intermezzo en een bijzonder concert op een historische locatie in West-Vlaanderen.

De Stichting steunt de initiatiefnemer in zijn streven om de bezochte monumenten inhoudelijk beter te ontsluiten en op een meer betekenisvolle wijze te integreren in het weekend.

Initiatiefnemer is vzw Musica Flandrica.

Open Monumenten - 8 voorbeelden

De campagne *Bouwkundig Erfgoed en Toerisme in Cultureel Perspectief* is opgezet als een kritisch reflectie over de ontsluiting van het bouwkundig erfgoed en bijgevolg ook over de relatie tussen enerzijds dat erfgoed en anderzijds het toerisme en de culturele recreatie. De centrale vraag luidt:

"Hoe kunnen de intrinsieke waarde en betekenissen van het erfgoed op een eigentijdse manier worden doorgegeven aan een publiek dat de monumenten bezoekt of gebruikt". Of geformuleerd vanuit het standpunt van de

monumentenbeheerder: *"Welk beheer en welke vormen van ontsluiting zijn wenselijk om te komen tot een rijke beleving van het erfgoed?"*.

Het boek *Open Monumenten - 8 Voorbeelden* zoekt een antwoord op deze vraag, niet vanuit de theorie maar vanuit de praktijk.

De stuurgroep die de totstandkoming van dit boek begeleidde, selecteerde acht projecten uit Duitsland, Nederland, Frankrijk en Luxemburg, acht voorbeelden waarvan deze specialisten meenden dat ze elk op een eigen wijze één of enkele sleutels bevatten om te komen tot een beheer, openstelling en beleving van het monument, waarbij de kwaliteit vooropstaat.

De voorbeelden mogen niet worden opgevat als modelprojecten, in de zin dat elk project over de hele lijn en voor alle onderdelen als voorbeeld zou kunnen gelden. Wel zijn voor elk voorbeeld enkele essentiële zaken naar voren gehaald, aandachtspunten waarvan de stuurgroep meent dat ze een nieuw inzicht kunnen aanreiken over de relatie tussen erfgoed en toerisme, aandachtspunten ook die bruikbaar kunnen zijn voor de praktijk in Vlaanderen.

- De fietsroute van de Weserrenaissance (Duitsland) in de vallei van de Weser, een uitgestrekt gebied van Bremen aan de Noordzee tot Kassel in midden Duitsland.
- Het IBA Emscher Park (Duitsland), een oude geïndustrialiseerde regio in het Ruhrgebied.
- De Kaiserpfalz in Paderborn (Duitsland), een universiteitsstad in Midden-Duitsland.
- Het Stoomgemaal Hertog Reijnout (Nederland), aan de voormalige Zuiderzee, in de polder Arkemheen.
- Kasteel Groeneveld (Nederland) in Baam.
- De Koninklijke Zoutfabriek Arc et Senans in de Franse Jura.
- Rennes, Ville d'Art et d'Histoire (Frankrijk) hoofdstad van Bretagne.
- De Wenzelcircuit in Luxemburg-stad (Luxemburg)

Open Monumenten - 8 voorbeelden
70 kleurenillustraties
168 bladzijden
Prijs: 595,-fr.

Koning Boudewijnstichting -
Programma Bouwkundig Erfgoed -
Brederodestraat 21 te
1000 Brussel
Tel. 02/511.18.40 -
fax.: 02/512.00.35
Te bestellen bij de Koning Boudewijnstichting, met vermelding van het artikelnummer 745

KEES MIDDELHOFF, HOLLAND NOG NOOIT ZO GEZIEN

Op de stemmige zolder van de *Hertogen van Brabant* op de Grote Markt te Brussel, voor de gelegenheid met hollandse tulpen versierd, stelde de bekende radiostem Kees Middelhoff zijn boek *Holland nog nooit zo gezien* voor. Met de terloopse opmerking dat zonder de West-Vlaming Clusius er nooit "hollandse" tulpen zouden geweest zijn, werd de toon gezet. Kees Middelhoff gebruikte zijn grote eruditie, gekoppeld aan zijn bijzonder vlotte en relativerende spreek- en schrijfstijl, om Holland voor de verandering eens door een Vlaamse bril te bekijken. Dat de massale uitwijking naar het noorden van Calvinistische Vlamingen in de 16de eeuw aan de ontwikkeling van de Nederlandse kunst en cultuur een belangrijke impuls gegeven heeft, is uiteraard al lang bekend in historische en kunsthistorische middelen. Het is de verdienste van Kees Middelhoff dat hij dit voor het grote publiek nog eens duidelijk stelt. De Vlaamse aanwezigheid in Holland is vooral in de monumenten nog tastbaar aanwezig. Talrijke stadhuizen werden door Vlaamse bouwmeesters ontworpen en ook in de stadsarchitectuur komt dit fenomeen terug. Het boek laat ons uitgebreid kennismaken met het onbekende Holland: de schuilkerken, de renaissance-raadhuisjes, de stolpboerderijen, het nostalgische Scheveningen en het intieme Veere, de goed bewaarde vestingsteden met hun omwallingen, maar ook de woonbotencultuur,

de futuristische architectuur van Almere ... De omstandigheden waarin deze architectuur tot stand kwam, wordt stevig verankerd in de historische situatie, waarbij wordt uitgelegd waarom deze gebouwen daar in die vorm tot stand kwamen. En door het asiel dat steden als Middelburg, Delft, Leiden of Haarlem aan de duizenden Vlamingen en Brabanders verleende in de roerige godsdienststoebeelen van de 16de eeuw, stoot de auteur steeds maar weer op Vlaamse invloeden: het Delftse blauw met Vlaamse onderinten, de West-Vlaming Clusius en de tulp, de Vlamingstraat in Haarlem, de Leidse universiteit met haar Vlaamse professoren, de bouwwerken van Vlaamse architecten toen en nu. Holland is Vlaamser dan we denken. Naast een handige reisgids, waarin Zeeland, West-Brabant, Zuid-Holland, Utrecht en Noord-Holland aan bod komen, bevat het boek veel achtergrondinformatie en historische situeringen.

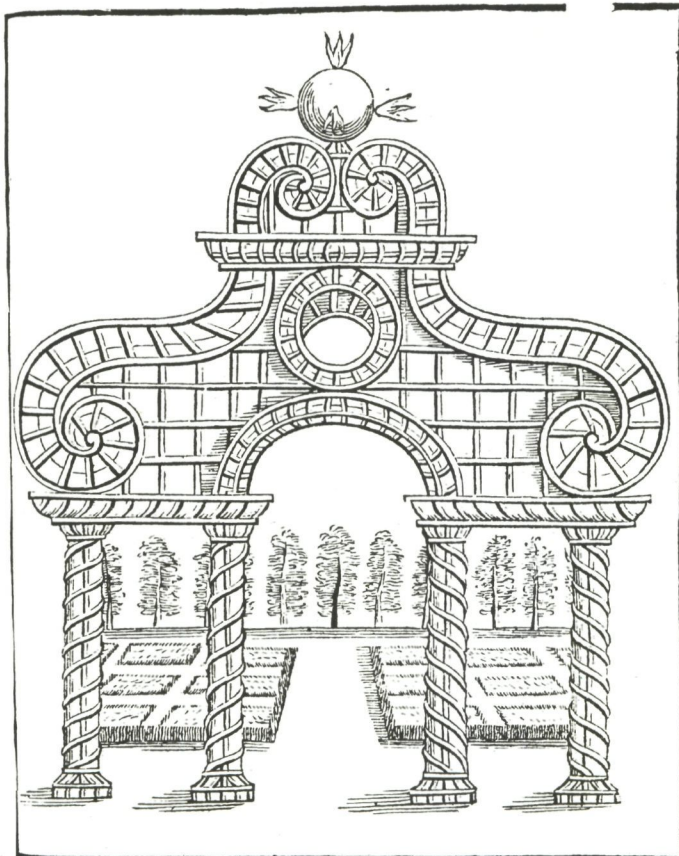
Marjan Buyle

Het boek *Holland nog nooit zo gezien* van Kees Middelhoff werd uitgegeven door het Davidsfonds/Leuven, kost 980 BF en bevat op zijn 295 pagina's talrijke kleurenillustraties.

TUINKUNST. NEDERLANDS JAARBOEK VOOR DE GESCHIEDENIS VAN TUIN- EN LAND- SCHAPSARCHITECTUUR

Op donderdag 25 januari jongstleden stelden uitgever Guus Kemme van de gerenommeerde Amsterdamse boekhandel *Architectura & Natura* en hoofdredacteur dr. Erik de Jong van de vakgroep *Kunstgeschiedenis* aan de Vrije Universiteit Amsterdam de eerste aflevering van het jaarboek *Tuinkunst* aan de pers voor. *Tuinkunst* ziet het levenslicht onder een gunstig gesternte. Tuinen zijn 'in' en de interdisciplinaire studie naar de geschiedenis van tuin- en landschapsarchitectuur in Nederland geniet de laatste jaren grote belangstelling.

Modellen van Lat-werken.

Bij een kleine, sterk opkomende groep wetenschappers bestond grote behoefte aan een mogelijkheid tot het publiceren van wetenschappelijke artikelen. In Nederland kunnen onderzoekers onder meer al ruim vijftien jaar terecht in de bibliotheek van de Landbouwhogeschool Wageningen, afdeling *Speciale Collecties*.

In het eerste nummer van *Tuinkunst* gaat onze aandacht naast het *Ten geleide* van Erik de Jong en bijdragen van S.J. Schaper, C. Bertram, Y. Molenaar, C. Schellekens, G. Bekkers en M. Koolbergen vooral naar de bijdrage van A. Postma, *Een Zuidnederlandse hovenier in Spanje. Over Filips II, Jehan Holbecq en een nieuwe tuinkunst* en naar Liesbeth Missel, *Over de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschaparchitectuur. Overzichtsbibliografie van werken gepubliceerd in de jaren 1980-1994*. Alle meewerkende auteurs schreven hun doctoraalscriptie voor de vakgroep Kunstgeschiedenis van de Vrije Universiteit Amsterdam over een *groen* onderwerp. In 1996 rond men er een academisch onderzoeksprogramma, gewijd aan de Nederlandse tuin- en landschaps geschiedenis, af.

In 1995 vierde ook de *Nederlandse Tuinenstichting* haar vijftienjarig bestaan. Opgericht ter instandhouding van tuinen met karakteristieke vormgeving, ligging en beplanting, houdt deze stichting zich onder meer bezig met het inventariseren van de bedreigde tuinkunst tussen 1850 en 1940. Aldus draagt de stichting bij tot een gestage mentaliteitsverandering. *Tuinkunst* 1995 is daarom terecht opgedragen aan de *Nederlandse Tuinenstichting* en haar donateurs. De eerste aflevering van *Tuinkunst* is een zeer goed ogende uitgave met verzorgde typografie en lay-out over 176 pagina's handig formaat, stijf kaff, ingebonden, met uitgebreide bibliografie en *summaries* in het Engels. *Tuinkunst* wordt gedrukt op 1500 exemplaren en buiten Nederland verspreid door IDEA Books, Nieuwe Herengracht 11 - 1100 RK Amsterdam (Nederland).

Herman Van den Bossche

Tuinkunst 1 - 1995 is een uitgave van Architectura & Natura, Leliegracht 44 1015 DH Amsterdam en verkrijgbaar tegen de prijs van 69.50 gulden

STICHTING MENS • LAND • CULTUUR

bezorgt u graag haar reisbrochure, op schriftelijke aanvraag te verkrijgen:
Nerviërsaan 135 bus 51, 1040 Brussel - tel: 02/739.33.48

themareizen 1996 "met culturele bagage"

Napels en Campanië - 26/05 - 05/06/1996
Clara Vanderbenst, museumconservator

Kopenhagen, culturele hoofdstad van Europa - 16 - 19/05/1996
Walter Moens, directeur cultuur

La Saintonge et le Haut-Poitou romans
Concerten Ph. Herreweghe - 30/06 - 10/07/96
Hugo De Sutter, leraar, specialist museumreizen

Peru tussen gisteren en morgen - 10 tot 28/07/1996
Marc Van Heers, gedelegeerd - beheerder Stichting MLC

Mendelsohn in Schotland - 02 - 13/08/1996
Kamiel D'Hooghe, organist, ere-directeur muziekconservatorium en
Daniel Lievois, historicus

Het Hart van Engeland - 13 - 30/08/1996
Robert Muys, germanist

Laos en Cambodja, vergeten landen - 04 tot 18/08/1996
Annelies De Raadt, oriëntaliste

De Zijderoute, van Samarkhand naar Shangai - 23/09 - 13/10/1996
Paul Muys, oud-TV journalist, public relations Solvay, auteur

Wandelweek in het Parc National du Mercantour - 26/10 - 02/11/1996
Rudy Clinckpoor, leraar, conservator de Wielewaal

Kreta - mythe en werkelijkheid - 26/10 - 02/11/1996
Dorinda Dekeyser, romaniste

Laos en Cambodja, vergeten landen - 10/11 - 28/11/1996
Annelies De Raadt, oriëntaliste

M&L CITAAT

"(...) there is no need for buildings, just because they house computers and word processors, to look like machines themselves".

uit: HRH the Prince of Wales, A Vision of Britain. A personal view of architecture, Doubleday, London, 1989, p. 59.

Het is niet nodig dat gebouwen, enkel en alleen maar omdat ze onderdak bieden aan computers en tekstverwerkers,
er zelf gaan uitzien als machines.

Een eerste schetsontwerp voor de inkompartij aan de Hertogsstraat, voorbehouden aan de leden van het Vlaams Parlement, met de beglaasde liftkoker en trapzaal (tekening Willy Verstraete, Studiebureau Arrow).

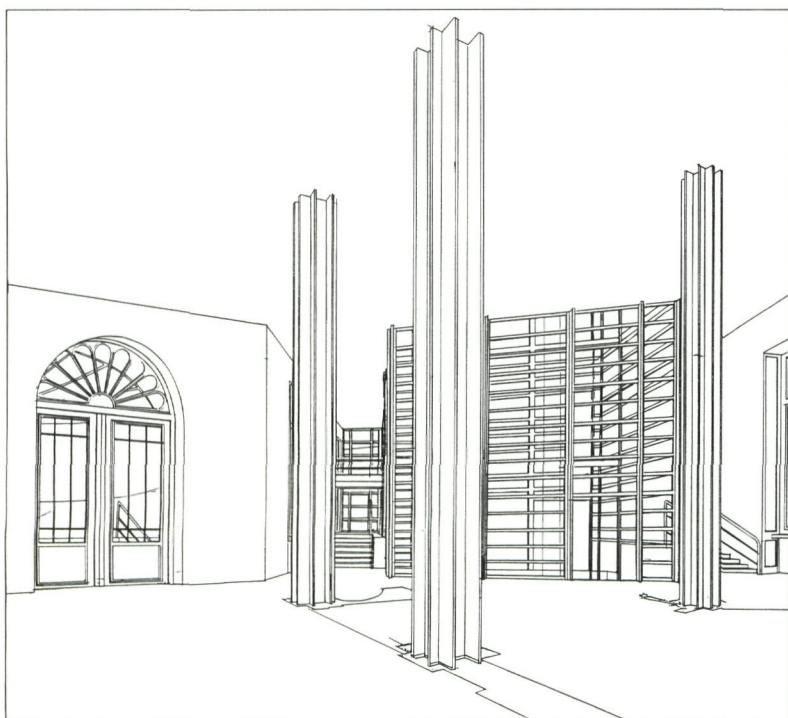
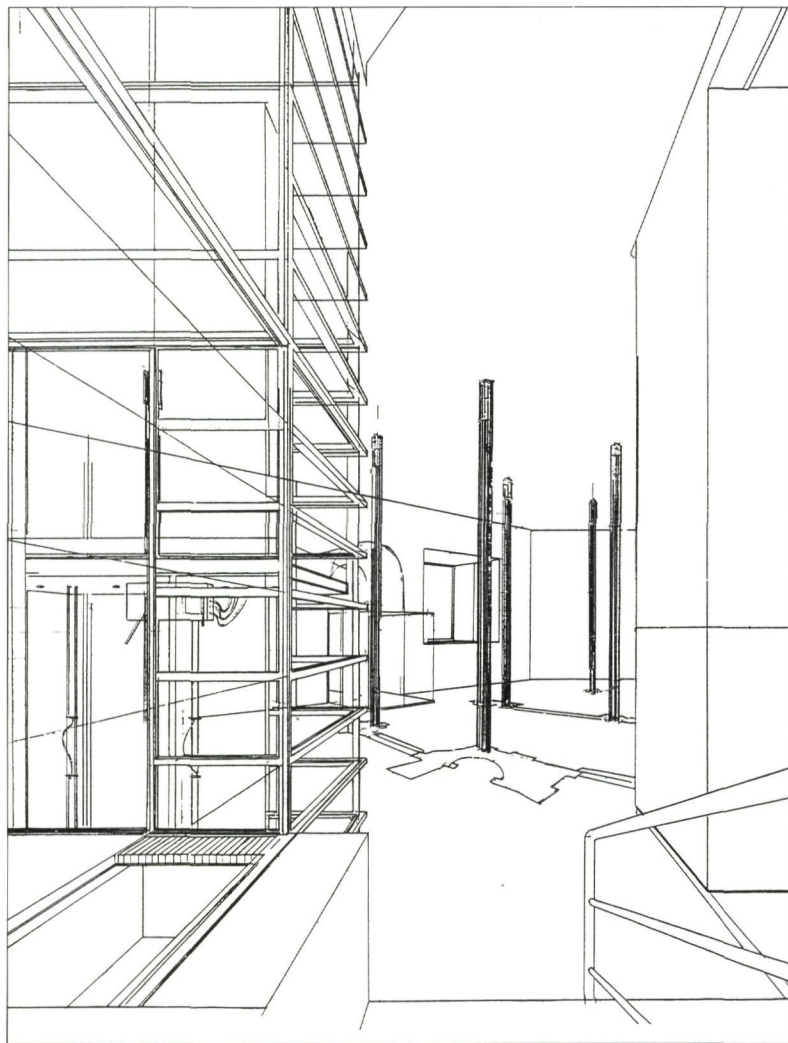
de gemeenschappelijke ruimten zoals foyers en ontvangstzalen.

Tijdens de aanloopfase van het project, kwam een aanvankelijk concept dat van het gebouw slechts de buitenmuren overeind zou laten, vooral door toedoen van Willy Verstraete, te vervallen. In tegenstelling tot dit al te gemakkelijk 'façadisme', werd gezocht naar een zinvol omgaan met de architectuur die zich aandienende, en een optimaal behoud of hergebruik van alle waardevolle elementen. Samenspraak met de Brusselse Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen leverde een inventaris op van prioritair te bewaren ruimten, met name de voormalige raadszaal met naastliggende directiekantoren, en de architecturaal interessante trappenpartij bij de inkom zijde Leuvenseweg. Integraal behoud van de buitengevels en -deuren werd uitgebreid tot de binnengevels, waarbij de oorspronkelijke vloerniveau's dienden te worden gerespecteerd. Binnen de bestaande nokhoogte kon een dakverdieping met mansardedak worden uitgebouwd, voor zover de zichtbaarheid ervan, met name boven de kopgevels beperkt bleef. Het plan voor de bouw van een bijkomende vierde verdieping kwam

zo te vervallen.

Slechts daar waar deze conserverende aanpak zou hebben geleid tot een verkeerd soort compromis, opteerden de architecten resoluut voor nieuwe structuren. Deze werden zelfbewust en dus nadrukkelijk eigentijds ontworpen, zonder evenwel onnodig te bruuskieren. Door een logische materiaalkeuze legt de nieuwe inbreng geweld of toevallig het accent op doorzichtigheid. Deze nieuwe inhoud, die symbool staat voor de openbaarheid van bestuur, gaat de dialoog aan met het bestaande gebouw, dat destijds met zijn massief statig aura geloofwaardigheid en respect wenste af te dwingen.

Een haast voor de hand liggend gebruik van glas bood meteen de mogelijkheid elke nieuwe ingreep zo los mogelijk van de bestaande structuur te definiëren. Deze laatste werd waar mogelijk opgevoerd, zo het skelet van stalen balken en gietijzeren zuilen dat achter het formeel klassieke uiterlijk van het gebouw schuilging. Oorspronkelijk lag het in de bedoeling van de architecten dit skelet ook volledig vrij te leggen, om het als structurerend element opnieuw, en ditmaal zichtbaar, zijn rol te laten vervullen in de binnenarchitectuur. Door het opgelegd aanbrengen van valse plafonds, die de

Perspectiefschetsen van de inkompartij aan de Hertogsstraat, met de contouren van muurwerk van de vroegere koetsingang ingewerkt in de bevloering (tekeningen Willy Verstraete, Studiebureau Arrow).

De volledig vrijstaande liftkoker en trapzaal in inox en glas (foto O. Pauwels).

balkenstructuur aan het oog onttrekken, verviel deze boeiende en logische optie. De overgebleven zuilen, die vandaag met name aan de gangen een nieuwe cadans verlenen, lijken zo uit hun context gelicht. Uit de confrontatie van bestaande en eigentijdse elementen ontstond niettemin een nieuwe ordening, die interessante perspectieven opent doorheen het gebouw.

Buiten de openbare zittingzaal, die qua schaal en gewenste uitstraling onmogelijk in de structuur van het gebouw kon worden ingepast, werden alle andere functies in de bestaande ruimten ondergebracht. Het complexe programma omvat ondermeer een foyer, een studie- en leeszaal en een koffiekamer voor de leden, een perszaal en werkruimte voor journalisten, de diensten van het voorzitterschap en het secretariaat-generaal, kantoorruimte voor de bureauleden en hun medewerkers, en voor de fractiesecretariaten, en een ruim aantal commissiezalen. Van bij de inkompartijen verloopt de circulatie horizontaal en verticaal via gescheiden circuits voor parlementsleden enerzijds, publiek, diplomaten en pers anderzijds.

Een rode draad doorheen het project is de integratie van hedendaagse Vlaamse kunst, die zowel inhoud als vormgeving van het gebouw ondersteunt, het resultaat van veelvuldig overleg tussen de architecten en de aangezochte kunstenaars: Fred Bervoets, Bert De Beul, Ronny Delrue, Denmark, Hugo Duchateau, Fred Eerdeken, Jan Fabre, Vic Gentils, Marie-Jo Lafontaine, Roger Raveel, Pjeero Roobjee, Paul Sochacki, Gilbert Swimberghe, Narcisse Tordoir, Camiel Van Breedam, Paul Van Hoeydonck, Liliane Vertessen en Mark Verstockt.

Hetzelfde geldt voor het meubilair, dat mede door Willy Verstraete in een eigentijdse vormtaal werd ontworpen, steeds aangepast aan het specifieke karakter en de functionaliteit van de ruimte, en dat door de materiaalkeuze een gevoel van eenheid oproept.

Naast de inkompartijen is het gelijkvloers voorbehouden voor gemeenschappelijke voorzieningen. Auditieve en visuele filters tussen de verschillende ruimten en hun gebruikers zijn hier van determine-

Een eerste schetsontwerp voor de huidige dienst- en publieksingang zijde Leuvenseweg, met de zuilen van de vroegere vestibule, confrontatie van oud en nieuw (tekening Willy Verstraete, Studebureau Arrow).

rend belang. Dik, gezandstraald glas scheidt het domein van de persluis en de studie- en leeszaal voor de parlementairen. Op een indrukwekkende tafel in deze *Anna Bijnszaal* liggen zowat alle beschikbare kranten en magazines. Het Vlaams Parlement hoort nu eenmaal goed geïnformeerd te zijn. Voor vlugge maaltijden kan men in de koffieruimte terecht. Het foyer of *Zuilenzaal* wordt gedomineerd door een dubbele rij oorspronkelijke, gietijzeren kolommen, monumentale verlichtingsarmaturen, en een veelkleurig natuurhouten parket. Bij de huidige publieks- en dienstingang zijde Leuvenseweg sluiten de oorspronkelijke vestibule en marmeren eretrap aan, die het niveauverschil met de huidige hoofdingang zijde Hertogsstraat overbrugt. Marmerschildering, schrijnwerk, mozaïekvloer en stucplafond van deze monumentale ruimte werden in vroegere luister hersteld. De trappenpartij in het verlengde, die de verbinding maakte met de bovenverdiepingen, kwam niet in aanmerking voor behoud.

De eerste verdieping huisvest de leden van het Vast Bureau. Deze verdieping ademt nog het meest de sfeer van het voormalige ministerie van Posterijen. De aloude allure dient vandaag onverminderd de nieuwe meesters. Het kantoor van de Voorzitter, ook vroeger al het belangrijkste vertrek van het gebouw, spant de kroon. Het rijke decor van deze voormalige raadszaal van de Posterijen met zijn pilaster- en zuilenordonnantie, prominent gesitueerd achter de colonnade van de kopgevel met uitzicht op de Hertogsstraat, werd nauwlettend gerestaureerd. De oorspronkelijke beschildering, een combinatie van 'faux-marbre' en sjabloon-ornamenten in pasteltinten, die mede door onvoldoende beschermingsmaatregelen

tijdens de lange werfduur sterk was afgetakeld, diende volledig te worden gereconstrueerd. De 'Belgische leeuw' die eertijds de wapenschilden sierde werd daarbij vervangen door de 'Vlaamse'. Ook de naastliggende directiekantoren, waarvan de binneninrichting zich evenwel beperkte tot een manshoge lambrisering en ingelegd parket, kregen een grondige opknapbeurt.

Een suite van twee ruime zalen, de *Bureauzaal* en de *Rik Wouterszaal* waarvan de plafonds voorzien zijn op 'trompe-l'oeils', biedt plaats aan vergaderingen. De gang ernaartoe, in fel rood leder bekleed, betekent een attractief en herkenbaar accent voor deze verdieping.

Acht 'commissiezalen', die de namen dragen van beroemde Vlaamse schilders, vullen de tweede verdieping. De twee grootste, in lichtafhellende theatervorm, bevinden zich op de hoeken van het gebouw. De zes overige vormen, twee aan twee gekoppeld, elkaars tegenbeeld. Door de inkompartijen van die duo-zalen aan elkaar te linken ontstaan herkenbare entiteiten, die de regelmatige gebruiker in staat stellen zich perfect, op het gevoel af, te oriënteren. Deze inkompartijen, solitair of gekoppeld, waarvan de vormgeving een discrete inblik in de zalen toelaat, zijn alle uitgevoerd in een combinatie van warm hout (perelaar) en glas, met een blauw marmeren vloerelement. Door hun accentuering wordt eentonigheid van de gangen vermeden. Een negende en tiende commissiezaal vindt onderdak op de derde en hoogste verdieping, die verder voorbehouden is aan de politieke fracties. De nieuwe metalen dakstructuur herbergt technische ruimten.

Dé architecturale geste, die het hele project een onmiskenbare grandeur geeft is niettemin de grote openbare zittingzaal of *Koepelzaal*, het epicentrum van het complex. De 124 leden van het Vlaams Parlement, de Vlaamse Regering, diplomaten, pers en publiek beschikken hier elk over een hiërarchisch gestructureerd compartiment, onderdeel van een alles omvattende, op wederzijds communicatie gerichte eenheidsruimte. De oorspronkelijke buitengevels van deze vroegere, polygonale binnenplaats vormen nu deels de binnengevels van de zittingzaal. Deze wijde ruimte wordt tussen begane grond en eerste verdieping overkoepeld door een uit driehoeken opgebouwde glazen structuur. Met dezelfde vorm als de binnenkoer, een onregelmatige zeshoek, is deze koepel vooralsnog een unicum. Ondanks een overspanning van 29 tot 40 meter, een oppervlakte van 571 m² en een gewicht van ruim 72 ton, is een zichtbare draagstructuur afwezig. De 793 glaselementen hebben een gewelfeffect, waardoor zij

Kunst in het Vlaams Parlement

Niveau -1/-2

Frans Masereelzaal

DENMARK, *Die Welt im Griff* (1986)

krantepapier, hout

De Schelp

MARK VERSTOCKT, *Caduceus* (1995)

aluminium en roestvrijstaal

Gelijkvloers

Zuilenzaal

JAN FABRE, zonder titel

kevers en ijzerdraad

Anna Bijnszaal

VIC GENTILS, *Omaggio a Boccioni en Methamorphosis II* (1986)

hout op sokkel, gepolychromeerd

Rik Wouterszaal

PAUL VAN HOEYDONCK, *Planeet* (1993-95)

brons

Inkom kamer Voorzitter

ROGER RAVEEL, *Bezinning over de illusie van de macht* (1995)

olieverf op doek, spiegels en mixed media

2de verdieping

Jeroen Boschzaal

BERT DE BEUL, zonder titel (1995)

olieverf op doek

James Ensorzaal

RONNY DELRUE, *Reflecties* (1996)

acrylverf op doek/gipsen beelden

Constant Permekezaal

PAUL SOCHACKI, zonder titel (1995)

emaille op staalplaat

Valerius de Saedeleerzaal

GILBERT SWIMBERGHE, *4 Composities* (1994-95)

olieverf op doek

Hans Memlingzaal en Quinten Metsijszaal

LILIANE VERTESSSEN, *Yoshua tree en Love yourself* (1995)

mixed media

inkom Rubenszaal

MARIE-JO LAFONTAINE, *The red monochrome, The blue monochrome, The green monochrome en The pink monochrome* (1995)

olieverf op hout

gang

PJEROO ROOBJEE, *Man met vele eigenschappen of de dichter in Nieuw Westerbork* (1993)

olieverf op doek

3de verdieping

Pieter Bruegelzaal

NARCISSE TORDOIR, zonder titel (1995)

mixed media

Jan Van Eyckzaal

FRED EERDEKENS, *Er zijn zaken en er zijn bijzaken* (1995)

messingdraad, licht/niet licht

gang

CAMIEL VAN BREEDAM, *Horen, zien, zwijgen* (1995)

assemblage, mixed media

Bezinning over de illusie van de macht door Roger Raveel, een kritische kanttekening bij de inkom van het kantoor van de Voorzitter van het Vlaams Parlement (foto O. Pauwels).

Tussenverdieping

Gang

FRED BERVOETS, *De vier vrouwen* (1991)

gehoogde ets, papier, doek

1ste verdieping

Bureauzaal

HUGO DUCHATEAU, *Vlaanderen in de wereld* (1995)

messing

De Zuilenzaal of foyer waarvan de kolommen het constructief skelet van het oude gebouw reveleren. Kunstwerk door Jan Fabre, menselijke figuren samengesteld uit kleurrijke kevers (foto O. Pauwels).

De Anna Bijnszaal, studie- en leeszaal van de parlementsleden. De gebogen glaswand en het balkvormig volume herbergen de perszone op de tussenverdieping (foto O. Pauwels).

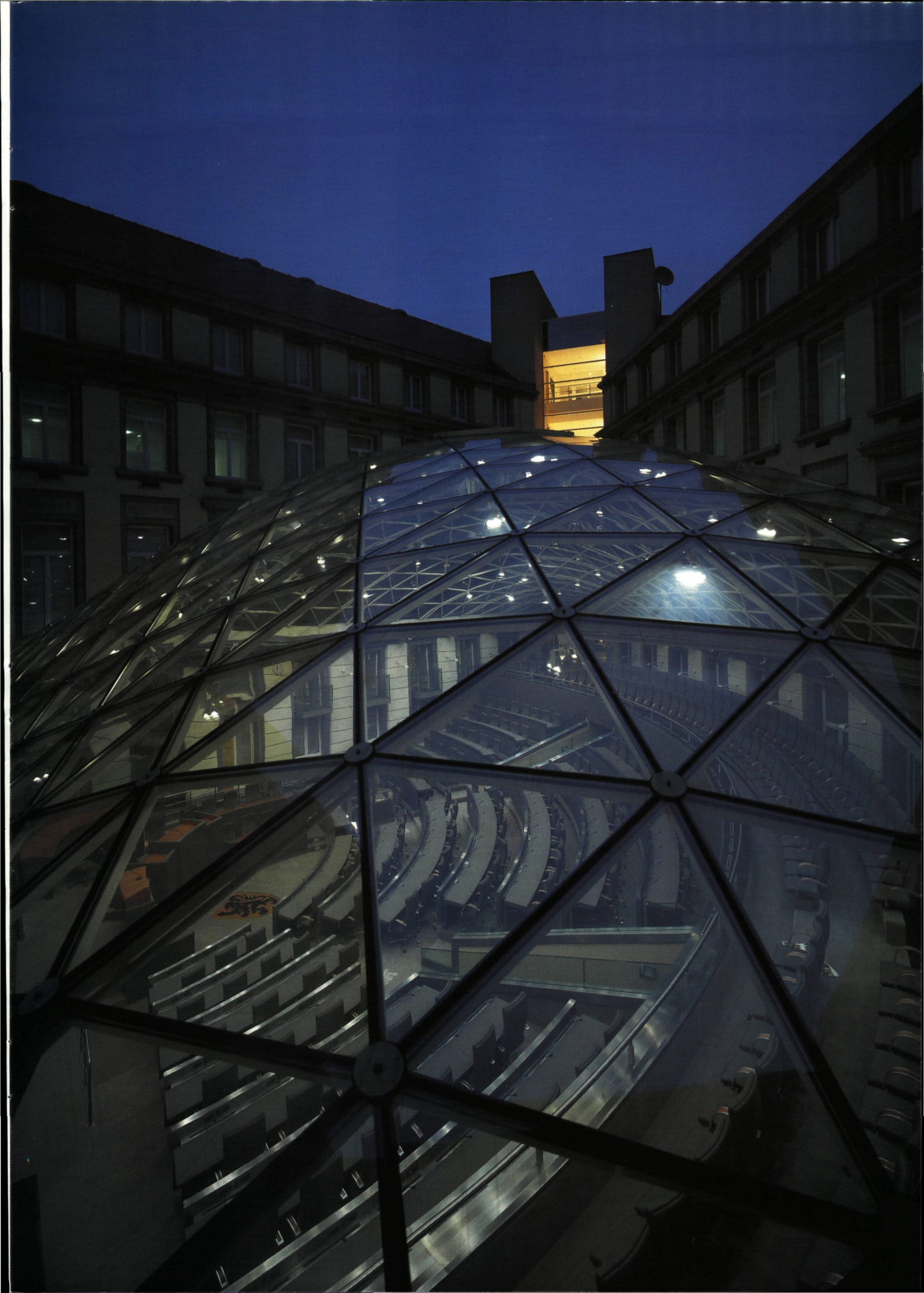
►► De zittingzaal wordt overspannen door een beglaasd koepelgewelf, niet alleen een symbool voor het gebouw, met zijn onregelmatige zeshoekvorm voorlopig ook een technisch unicum (foto O. Pauwels).

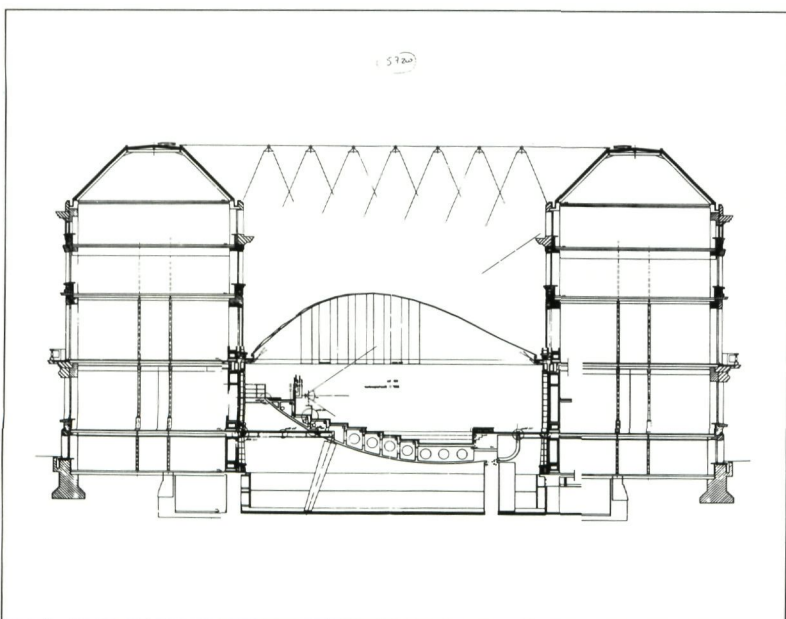
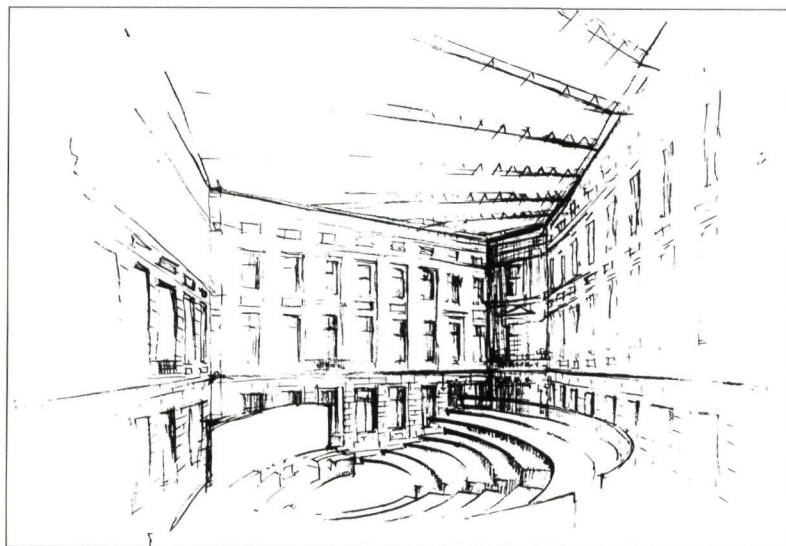
mekaar in de ruimte 'vasthouden'. Wegens de spatkrachten op de binnengevels wordt het geheel onderhouden door kolommen ingewerkt in de penanten, die hiervoor over de volledige omtrek dienden gesloopt en wederopgebouwd. Oorspronkelijk werd door de architecten nochtans geopteerd voor een vlakke glazen zoldering, geplaatst bovenaan de kroonlijst van de binnengevels, die de intrinsieke kwaliteit van het binnenplein nog meer in zijn recht zou laten. Ook de plaatsing van de latere koepel, eveneens ter hoogte van de kroonlijst of op het huidige niveau boven de begane grond, stond lang ter discussie. Omwille van energiebesparing werd uiteindelijk voor het laatste geopteerd. De structuur van de koepel zelf evolueerde gelijktijdig van een lichtere, vierkante rasterstructuur, vanwege technische bezwaren naar het huidige, drukkere driehoekenpatroon.

De in alle richtingen gebogen koepelvorm bepaalt het gevoel van geborgenheid en compactheid. Het daglicht verlicht zowel de spreker als de toehoorders, langdurige debatten zijn draaglijker, er is contact met de buitenwereld, en vanuit de omliggende vleugels houdt men oogcontact met het gebeuren in de zittingzaal. Technisch gezien houdt de relatief lage inplanting van de koepel het energieverbruik minimaal, het akoestisch glas vermijdt een lange nagalm of 'wisper'-effect, de gekozen glassoort weert het grootste deel van de zonnewarmte.

Een even sterk beeld levert de 'schelp'-vorm op, die als een grote handpalm het brede kwartrond in een lichtglooiende helling omvat. Deze betonnen schelp wordt zelf gedragen door een centrale steun onder het spreekgestoelte en vijf schuin ingeplante, zware kolommen. Zij structureren de onderliggende polyvalente ruimte, toepasselijk *De Schelp* genaamd, waarvan het negatief van de betonnen schelp het 'dak' vormt, en de doorgetrokken funderingen van de binnengevels de muren. De schelp zelf krijgt door een ruwe geel-okerkleurige akoestische afwerking en door de in dikte uitgespaarde spots-openingen een wat vreemdsoortig niettemin attractief, zelfs intiem karakter.

Vanuit de ondergrondse polyvalente ruimte lijkt de schelp, die niet aan de omringende binnengevels raakt, te zweven. Aanvankelijk pleitten de architecten er dan ook voor dit sterke visuele effect optimaal te benutten, en niet te verstoren door een scheiding tussen het boven- en ondergrondse niveau. De eis tot simultaan anderssoortig gebruik van beide ruimten, noodzaakte echter de inbreng van tenminste een auditief scherm. De 'schelp' wordt daarom op gelijkvloers niveau gesneden door een integraal beglaasde, stalen draagstructuur, die de volksvertegenwoordi-

1	4
2	
3	

1. Perspectief van de zittingzaal (tekening Willy Verstraete, Studiebureau Arrow).
2. Een eerste schetsontwerp voor de zittingzaal, met een vlakke beglaasde zoldering ter hoogte van de kroonlijst van de vroegere binnenplaats (tekening Willy Verstraete, Studiebureau Arrow).
3. Doorsnede van het complex, met het drievoudige epicentrum koepel-schelp-ondergronds niveau. Het systeem van uitwendige verlichting, opgehangen aan kabels tussen de kroonlijsten, werd niet uitgevoerd (tekening Willy Verstraete, Studiebureau Arrow).
4. De Schelp of polyvalente ruimte, van de zittingzaal gescheiden door een 'glazen' vloer. Tegen de centrale steun het kunstwerk *Caduceus* door Mark Verstockt, een verwijzing naar de staf van Hermes, de universele boodschapper (foto O. Pauwels).

gers, ter vervanging van de oorspronkelijk geplande loopbruggen, toegang verleent tot hun zitplaatsen. Het door de architecten ontworpen, minimaal zichtbare, konische profiel van deze staalstructuur, werd tijdens de uitvoering, om bouwtechnische redenen verzwaard, wat het effect van de 'glazen' vloer enigszins hypothekeert. Dit transparante niveau garandeert niettemin voldoende dag- of kunstlicht in de onderliggende ruimte, en creëert een interessante verticale wisselwerking, zonder auditieve storing. De bevoering van de ondergrondse ruimte visualiseert cartesiaans de plek van het Vlaams Parlement op de kruising van 50° 50' 51" noorderbreedte en 04° 22' 03" oosterlengte.

De met glas afgewerkte trappenhuisen en liftkokers bieden een visueel boeiend spektakel op de drievoudige wisselwerking koepel-schelp-ondergronds niveau, met een constante betrokkenheid van en naar het centrale gebeuren als gevolg.

Een tot verdwijnen gedoemd kantoorgebouw, dat met zijn wat doffe, bewust anonieme architectuur symbool stond voor een voorbijgestreefd patriarchaal verleden, kreeg door een ingrijpende renovatie die recht deed aan zijn intrinsieke kwaliteiten zonder de dialoog met het heden te schuwen, een nieuw elan. De sterke vorm van het drievoudige epicentrum, de gedematerialiseerde lichtheid van de alomtegenwoordige glaspartijen, de ernst van de restauratie, en de eigentijdse vormgeving in architectuur en meubilair, maken dit nieuwe parlamentsgebouw tot een duurzaam monument voor de Vlaamse volksvertegenwoordiging.

▲ De Koepelzaal of zittingzaal binnen de begrenzing van de vroegere binnenplaats. De glazen balkons achter het spreekgestoelte markeren de persloges (foto O. Pauwels).

◀ Perspectiefschets van de in rood leder beklede gang die toegang geeft tot de Bureauzaal (tekening Willy Verstraete, Studiebureau Arrow).

De Bureauzaal op de eerste verdieping. De cirkelvormige messingstructuur Vlaanderen in de wereld door Hugo Duchateau, houdt een pleidooi in voor wederzijdse communicatie (foto O. Pauwels).

De James Ensorzaal, één van de commissiezaalen op de tweede verdieping, toont het kunstwerk Reflecties door Ronny Delrue, een combinatie van ontaalde landschappen en versteende gezichten (foto O. Pauwels).

Het werk Yoshua tree door Liliane Vertessen in de Hans Memlingzaal, met in neonletters de woorden "Nooit hetzelfde, Altijd anders" (foto O. Pauwels).

EINDNOTEN

- (1) DES MAREZ G., *La Place Royale à Bruxelles. Génèse de l'oeuvre, sa conception et ses auteurs*, Brussel, 1923.
- SAINTENOY P., *Les arts et les artistes à la cour de Bruxelles*, dl. 1, Brussel, 1932; dl. 2, Brussel, 1934; dl. 3, Brussel, 1935.
- (2) BRAL G.J., *Concert Noble*, Brussel, 1990, p. 69. Ook de verdere gegevens in verband met het Concert Noble werden aan dit werk ontleend.
- SAINTENOY P., o.c., dl. 3, 1935, p. 380, dateert de aankoop van dit terrein door Laurent-Benoît Dewez en zijn echtgenote Marie-Françoise Mertens, vertegenwoordigd door O.J. L'esprit, op basis van de verkoopakte in 1783. Het terrein aan de Hertogsstraat, nabij de Leuvensepoort, wordt in zijn transcriptie omschreven als deel uitmakend van de Orangerie en 23.634 voet groot. Het *Plan du nouveau parc et place Royale dans Bruxelles...* door Joachim Zinner (Algemeen Rijksarchief, Kaarten en plannen in manuscript 41), vrij zeker te dateren in 1779, vermeldt nochtans onder nr. 30: "*Batiment exécutée par dewé et l'esprit qui fait face à la rue Ducalle*". Dit gedeelte van de Hertogsstraat kreeg in 1779 bovendien de benaming "*Edel-Concert strael*", naar de concertzaal. De ontwerptekeningen door Dewez, twee gevelplannen (Algemeen Rijksarchief, Kaarten en plannen in manuscript, 520) en drie interieurontwerpen (Algemeen Rijksarchief, Plannen Dewez, 455-457), zijn niet gedateerd.
- (3) Hieraan ging een bouw aanvraag vooraf om een concertzaal op te richten in het park, die echter zonder gevolg bleef. BRAL G.J., *De Waux Hall in Brussel in Monumenten en Landschappen*, 1986/3, p. 37.
- (4) CELIS M.M., *De egyptiserende maçonnieke tempels van de Brusselse loges "Les Amis Philanthropes" en "Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis"* in *Monumenten en Landschappen*, 1984/3, p. 27.
- (5) Het onteigeningsplan werd opgemaakt in 1873, en bij Koninklijk Besluit van 8 maart 1874 bekrachtigd. Het complex is dan opgesplitst in meerdere percelen. De baronnen Ch.S.A. de Wal de Baronville en F.J.Gh. de Beeckman worden als respectievelijke eigenaars van de twee percelen van de voorbouw vermeld, *Les Amis Philanthropes* van gedeelten van de achterbouw. Algemeen Rijksarchief, T 039/07 Burgerlijke Gebouwen, dossier 42.
- Het 18de-eeuwse gevelfront in de as van de Hertogsstraat bleef hoogstwaarschijnlijk tot aan de afbraak in 1896 behouden. Een gevelopstand gevoegd bij een bouw aanvraag voor kleine aanpassingswerken uit 1860, is nog volkomen conform aan het gevelontwerp van L.-B. Dewez, met uitzondering van de verdwenen attiekbalustrade. Stadsarchief Brussel, Openbare Werken, dossier 10330.
- (6) VAN DEN STEENE W., *Het Paleis der Natie*, Brussel, 1981.
- CHRISTENS R., *Het Hotel van Financiën*, Tielt, 1987.
- (7) LUYKX T., PLATEL M., *Politieke Geschiedenis van België*, Vijfde bijgewerkte uitgave, Antwerpen, 1985.
- (8) CHRISTENS R., o.c., p. 49-54.
- Stadsarchief Brussel, Openbare Werken, dossier 10331.
- (9) VAN DEN STEENE W., o.c., p. 217-226.
- Stadsarchief Brussel, Openbare Werken, dossier 15096.
- (10) Stadsarchief Brussel, Openbare Werken, dossiers 15011, 26312, 15013.
- (11) *Tijdschrift der Openbare Werken van België*, 1987, 2/3, p. 50.
- (12) Gegevens ontleend aan het organiek reglement van 1889. Algemeen Rijksarchief, T 039/07 Burgerlijke Gebouwen, dossier 63.
- (13) Een vertrouwelijke nota van ingenieur-directeur van Bruggen en Wegen Charles Lagasse de Locht van 21 maart 1894, maakt een vergelijking tussen contracten van het nieuwe type, van het oude type, en bijzondere contracten met Hendrik Beyaert en Alphonse Balat. Bij de contracten van het nieuwe type, gangbaar vanaf 1888, werd het ereloon teruggebracht tot 3 à 3,5 %, en eindigde de verantwoordelijkheid van de aangestelde architect bij de opmaak van het definitieve ontwerp en het lastenboek voor de openbare aanbesteding. Algemeen Rijksarchief, T 039/07 Burgerlijke Gebouwen, dossier 63.
- (14) Zie eindnoot 5.
- (15) Brussel, Académie Royale des Beaux-Arts, Kunstbibliotheek van Brussel, Fonds Beyaert, plan 46.
- (16) De bouw dossiers in verband met het Ministerie van Spoorwegen worden bewaard in het Algemeen Rijksarchief, T 039/07 Burgerlijke Gebouwen, dossiers 40 tot 50.
- Voorontwerpen en bouwplannen worden bewaard in de Académie Royale de Bruxelles, Kunstbibliotheek van Brussel, Fonds Beyaert.
- (17) Van de zowat 1000 plannen werden er 175 eigenhandig door Beyaert opgesteld, voor de overige werd door Openbare Werken tijdelijk personeel ingeschakeld. Na Beyaert's dood werd uit naam van zijn weduwe gepoogd hiervoor alsnog een vergoeding te verkrijgen. De minister van Openbare Werken ging akkoord met een bedrag van 40.000 frank, waarvan niet zeker is of het daadwerkelijk werd uitbetaald.
- (18) Brief van 14 augustus 1890 aan minister van Landbouw, Nijverheid en Openbare Werken Léon de Bruyn. Algemeen Rijksarchief, T 039/07 Burgerlijke Gebouwen, dossier 42.
- (19) Brief van 9 juni 1894 aan minister van Landbouw en Openbare Werken Léon de Bruyn, geciteerd in VICTOIR J., VANDERPERREN J., *Hendrik Beyaert, Van classicisme tot Art Nouveau*, Sint-Martens-Latem, 1992, p. 292.
- Charles Lagasse de Locht zou zijn carrière in 1913 beëindigen als secretaris-generaal van het ministerie van Openbare Werken. Sinds 1897 was hij voorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, die hij 40 jaar lang met vaste hand zou leiden. Zowel de uitbreiding met de afdeling Landschappen (1912) als de eerste wet op de bescherming van monumenten en landschappen (1931) dateren uit zijn ambtstermijn. Smets M. (ed.), *Resurgam*. De Belgische wederopbouw na 1914, Brussel, 1985, p. 224.
- (20) Een onvolledig bouw dossier in verband met het *Hôtel des Postes et de la Marine* wordt bewaard in het Algemeen Rijksarchief, T 039/07 Burgerlijke Gebouwen, dossier 63. Het werd teruggevonden in het bouw dossier van het Hoofd-Postkantoor van Brussel.
- Een reeks bouwplannen gevoegd bij de bouw aanvraag, wordt bewaard in het Stadsarchief Brussel, Openbare Werken, dossier 10331.
- (21) CULOT M., VAN LOO A., *Musée des Archives d'Architecture Moderne, Collections*, Brussel, 1986, p. 87.
- (22) *L'Emulation*, 1874-1875, kol. 46, 56, 64, 69-71, pl. 30, 38, 43, 46; *L'Emulation*, 1880, kol. 30, pl. 27-34.
- (23) Nota door Charles Lagasse de Locht aan zijn directeur-generaal, van 21 maart 1894. Algemeen Rijksarchief, T 039/07 Burgerlijke Gebouwen, dossier 63.
- (24) Twee nota's van Joseph Joachim Benoit respectievelijk aan architect-hoofd van dienst Burgerlijke Gebouwen F. Heyninx van 27 mei 1895 (waaruit citaten) en aan minister van Spoorwegen Jules Vandenpeereboom van 11 juli 1895, geven een omstandige verantwoording van de diverse wijzigingen die door de architect aan het ontwerp van Hendrik Beyaert werden doorgevoerd. Algemeen Rijksarchief, T 039/07 Burgerlijke Gebouwen, dossier 63.

Jo Braeken is kunsthistoricus en wetenschappelijk medewerker aan de Afdeling Monumenten en Landschappen. Het hoofdstuk *Het Vlaams Parlement op post* werd samengesteld op basis van gegevens verstrekt door architect Willy Verstraete en teksten door Jo Lefebure voor het studie bureau Arrow.

LA CITE MODERNE

ELS CLAESSENS

Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne. Eéngeswoningen langs de On-
delinge-Hulplaan,
huidige toestand
(foto O. Pauwels)

In de eerste helft van de jaren '20 werden vooral rond Brussel, maar ook elders in België verschillende tuinvijken gebouwd. Victor Bourgeois was, in samenwerking met Louis Van Der Swaelmen, de ontwerper voor één van die woonwijken: *La Cité Moderne* te Sint-Agatha-Berchem (1922-1925). Samen met *Kapelleveld* te Sint-Lambrechts-Woluwe (1922-1926) en *Klein Rusland* te Zelzate (1921-1923) onderscheidt de *Cité Moderne* zich van de

meer traditioneel aangelegde tuinvijken. Zowel naar vormgeving als constructiewijze zoekt Bourgeois' ontwerp aansluiting bij de experimenten van de internationale moderne architectuur. Het bezorgt de jonge architect dan ook meteen grote faam: Victor Bourgeois zal een woningontwerp leveren voor de befaamde tentoonstellingswijk *Weissenhofsiedlung* te Stuttgart (1927) en secretaris zijn van de tweede CIAM-bijeenkomst over de minimumwoning (1929).

VICTOR BOURGEOIS: MODERNIST MET MATE

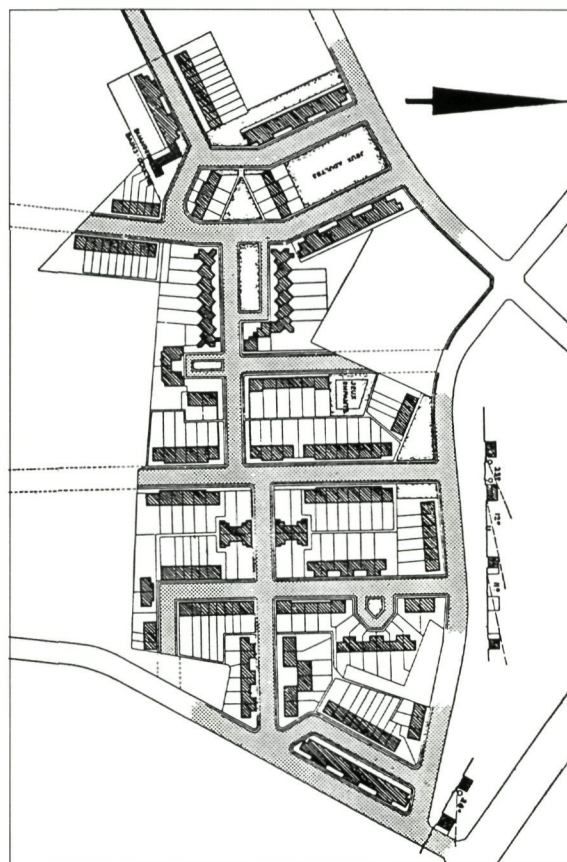
De architectuur van de *Cité Moderne* volgt dus de vooruitgangsideologie van de Europese modernistische architectuurbeweging. De minimumwoning werd gezien als een instrument om een nieuwe en geëmancipeerde levenswijze te realiseren (1). Om de woning goedkoop te maken, werden efficiënte technieken en nieuwsoortige materialen ontwikkeld. Om symbolisch te breken met de vooroorlogse klassenmaatschappij, werd een nieuwe sobere esthetiek gepropageerd die zich keerde tegen het ornament als middel van sociaal onderscheid. Het vernieuwende karakter van het ontwerp voor de *Cité Moderne* is erg groot – zeker in vergelijking met andere Belgische woningbouwprojecten uit dezelfde periode – maar toch is Victor Bourgeois geen extreem modernist. Deze bijzondere architectuurpositie van Bourgeois verdient enige toelichting, want zij is van belang voor de hier voorgestelde restauratie-aanpak van de wijk.

Van Victor Bourgeois stamt de ontnuchterende boutade: "*Le salut de l'architecture, c'est la dèche*" (2). Het ontstaan van een nieuwe architectuur, zoals de modernistische architectuur, is ten dele te danken aan het toevallige moment van een crisisperiode waarin men wel verplicht is veel zaken anders te bedenken. Bourgeois' modernisme is niet dogmatisch. Zijn opstelling is veeleer gematigd en pragmatisch. Zo is de vormtaal van zijn bijdrage aan de *Weissenhofsiedlung* opmerkelijk traditioneel tegenover die van de andere modernistische architecten. Het gebruik van vlakke daken is volgens Bourgeois prijzenswaard omdat ze onhygiënische zolders uitsluiten en niet, zo merkt hij expliciet op, om een dogma van de moderne architectuur na te volgen. Ook voor de constructietechnieken blijft Bourgeois' gezond verstand het halen op de zin voor het vrije experiment: wanneer de prijs voor uitvoering in baksteen opnieuw lager komt te liggen dan voor beton, grijpt hij probleemloos terug naar het traditionele materiaal (3).

Bourgeois' architectuuropvatting is dus min of meer als pragmatisch realisme te typeren. Men kan zich overigens afvragen welke opvatting beter beantwoordt aan de maatschappelijke idealen van de moderne beweging: de ambitieuze maar soms ook elitaire projecten die een onvoorstelbaar beeld van vernieuwing tentoonspreiden of de meer gematigde doch betaalbare woningen die daadwerkelijk werden opgeleverd?

HET ONTSTAAN VAN DE WIJK

In 1922 richt Victor Bourgeois samen met zijn broer Pierre en met Georges Rens vanuit een gedeelde socialistische overtuiging de huurderscoöperatie *La Cité Moderne* op. Het doel van deze vereniging beantwoordt aan de grote en dringende vraag naar goedkope woningen tijdens de jaren na de oorlog. Dergelijke initiatieven werden door de overheid overkoepeld en gesteund door middel van de *Société Nationale de l'Habitation à Bon Marché*.

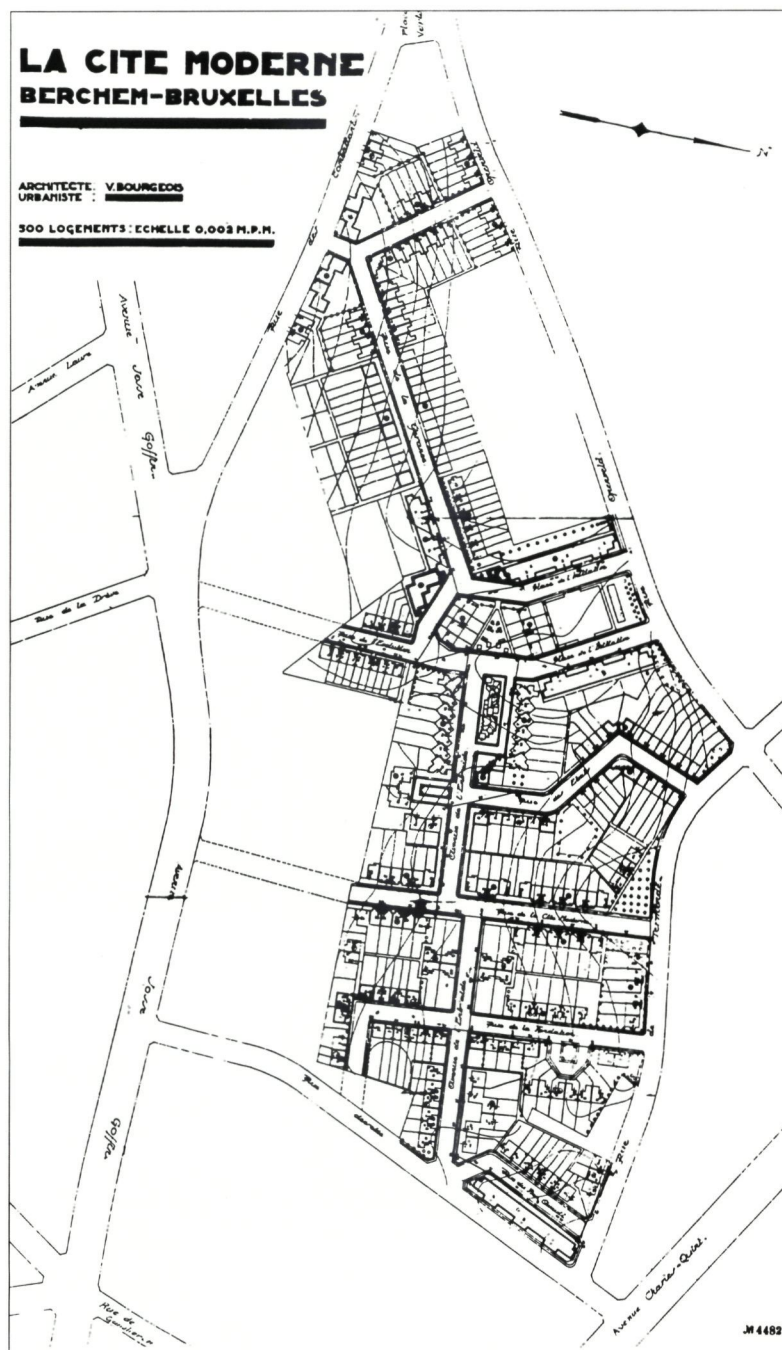

De coöperatie verwierf een terrein in de – toen nog landelijke – westrand van Brussel, tussen twee belangrijke invalswegen in. Het aanvankelijke opzet voorzag in de bouw van 500 woningen en de integratie van een reeks collectieve voorzieningen zoals een school, een feestzaal en een badinrichting, om de solidariteitsgeest onder de bewoners te bevorderen. Slechts 274 woningen en een paar winkels werden gerealiseerd.

Voor de 274 woningen ontwierp Bourgeois 15 verschillende types: ééngezinswoningen en appartementen-

►
Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne. Inplantingsplan zoals uitgevoerd met 274 woningen (uit P.-L. FLOUQUET, 1952)

►►
Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne. Inplantingsplan zoals voorzien met 500 woningen en collectieve voorzieningen (uit E. HENNAUT & L. LIESENS, AAM, 1994)

ten van verschillende grootte en configuratie, om zo uitgebreid mogelijk te voldoen aan de noden van grotere en kleinere gezinnen. Hij combineerde de wooneenheden tot variërende 'kubistische' volumes waardoor verschillende punten in de wijk geaccentueerd en gedifferentieerd zijn tot plein, kruispunt of perspectiefluiters.

De aanleg van het ontsluitingspatroon ontmoette het doorgaand verkeer en kwam het tuinvijkkarakter erg ten goede: de straten zijn kort of onderbroken en het brede straatprofiel was slechts gedeeltelijk bestemd voor autoverkeer.

Oorspronkelijk waren een aantal van de geplande collectieve voorzieningen gegroepeerd rond het centrale plein, het Samenwerkersplein. Ook al werden deze voorzieningen nooit gerealiseerd, toch behoudt het plein zijn monumentale centraliteit door de uitzonderlijke schikking van de omliggende 'zaagtandwoningen' en door het hogere hoekgebouw, met glasramen door Pierre-Louis Flouquet, waarin twee winkels ondergebracht zijn.

OORSPRONKELIJKE EN HUIDIGE TOESTAND

De planorganisatie van de woningen

De architectuur van de *Cité Moderne* is merkkelijk meer vernieuwend door de uitwendige volumewerking van het geheel dan door de planorganisatie van de afzonderlijke wooneenheden. Het kubistische spel van sobere volumes met vlakke daken en overdekte balkons was zeer progressief. Bij Huib Hoste in de tuinvijken te Zelzate en Sint-Lambrechts-Woluwe treffen we een gelijkaardig formeel onderzoek aan.

Het woningplanontwerp echter is nog sterk traditioneel bepaald in de *Cité Moderne*, met veel binnenmuren en tal van kleine monofunctionele kamertjes. De ineenvloeiende ruimtelijkheid van het vrije of flexibele plan, een centraal thema binnen het modernisme, was hier geen inspiratiebron. Bourgeois zal geleidelijk evolueren naar een waardering voor moderne planindelingen, zoals hij die formuleerde in het verslag voor het tweede CIAM-congres (1924) (4). De grootste woningtypes in de *Cité Moderne* vertonen de traditionele opdeling tussen een *salle commune* en een *parloir*, elk tussen 12 en 16 m² groot. In de kleinere woningtypes bestaat er enkel een *salle commune*, die ook tussen 12 en 16 m² schommelt.

Ook op het vlak van comfort en uitrusting zijn de woningen van de *Cité Moderne* niet erg vooruitstrevend uitgevoerd. Er waren geen badkamers, soms was er *iets in een hoek van de keuken* georganiseerd. De vensteropeningen beginnen op 1.30 m hoogte, wat het uitzicht erg beperkt. Voor Bourgeois echter vormde dit geen probleem, vermits de functie van het venster in dergelijke woningen tot louter lichtinval kon worden teruggebracht.

De huidige gemiddelde bezettingsgraad van de woningen is aanzienlijk verminderd ten opzichte van de initiële. De kleinste appartementen bijvoorbeeld, die drie vertrekken tellen, waren bestemd voor 2 of 3 bewoners. Nu worden ze gehuurd door alleenstaan-

Sint-Agatha-
Berchem, Cité
Moderne. Twee
types éénggezins-
wonigen, huidige
toestand (foto
O. Pauwels)

Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne. Detail van een eengezinswoning, huidige toestand (foto O. Pauwels)

den. Als men bovendien rekening houdt met de hedendaagse oppervlakenormen, voldoen deze appartementen zelfs voor de huidige bezetting nog maar nauwelijks.

In een groot aantal gevallen werden de woningplattengronden sinds de bouw getransformeerd, vaak voor de inrichting van een badkamer. Daarbij werden bijna alle overdekte balkons dichtgemaakt. Na een reeks afzonderlijke initiatieven van de bewoners, heeft de huurderscoöperatie systematisch de balkons afgesloten met ramen.

De constructie

De grote woningnood die na de Eerste Wereldoorlog heerste, werd nog verscherpt door de schaarste aan traditionele bouwmaterialen en beschikbare stielmannen. Uit die noodzaak ontstond er veel onderzoek naar goedkope, snelle en eenvoudige constructiemethodes. Na verschillende studiereizen koos Bourgeois voor het Duitse bouwsysteem *Non-plus*: dragende muren in mager beton dat gestort werd in herbruikbare verdiepingshoge houten bekistingen. Dezelfde of gelijkaardige systemen zijn ook toegepast in *Betondorp* te Amsterdam en de *Weissenhofsiedlung* te Stuttgart. Het is opmerkelijk dat de bestekteksten nog muren in traditioneel metselwerk voorschreven. De overschakeling naar de nieuwe constructietechnieken, waarmee de ruwbouw van een woning in 12 dagen kon worden voltooid, betekende een totale kostprijsbesparing van maar liefst 14 %. Overigens blijkt hier ook, in weerwil van de dogma's van het modernisme, hoe er in Bourgeois' ontwerp geen dwingend wederzijds verband bestond tussen de materiaal- en constructiekeuze enerzijds en de algemene vormtaal van de *Cité Moderne* anderzijds. Behalve in het geval van de gewaagde openingen voor de glasramen van Flouquet, hebben noch de constructieve mogelijkheden van beton Bourgeois tot de kubistische volumes geïnspireerd, noch heeft zijn ontwerpvoorkeur dat specifieke materiaalgebruik onontbeerlijk gemaakt (5).

In het gebruikte beton vervingen hoogovenslakken de gebruikelijke grind (6). Ter plaatse van de lintelen en onder de balkopleggingen werd een cementrijker mengsel gebruikt.

Het beton werd in lagen van 20 cm gestort en vervolgens geschud. Ook al schijnt het *Non-plus* systeem een beperkte muurdikte van 27 cm voor buitenmuren toe te laten, toch heeft men voor de *Cité Moderne* een muurdikte van 32 cm toegepast. De raamopeningen werden in het beton uitgespaard door houten kaders vooraf in de bekisting te plaatsen.

Het herbruiken van deze bekistingsschalen leidde tot standaardisatie van vensterafmetingen zonder wisselvallige uitvoeringsafwijkingen.

Om de waterdichtheid van de gevels te verzekeren, werd een buitenbepleistering voorzien: overal een ruwe tirolerpleister behalve voor de plinten, tot aan de onderste vensterbanken, een gladde cementpleister. Soms ontstaat er een mooi bijkomend kubistisch

effect door de toepassing van de twee verschillende oppervlakteafwerkingen. In de loop der jaren is de bepleistering verschillende keren in andere kleuren geverfd. Deels omdat gekleurde pleisters destijds nog niet erg betrouwbaar bleken, was de bepleistering oorspronkelijk niet gekleurd. Maar Bourgeois verkoos ook met opzet een neutrale en gelijke kleur voor de ganse wijk om haar eenheid te benadrukken (7).

De raamkaders waren vervaardigd van dennehout en geschilderd. Ze volgden het gewone en in die tijd zeer gangbare model, dus zonder bijzondere profilering. De enkele beglazing was met stofverf vastgezet. Oorspronkelijk waren de raamkaders waarschijnlijk bruin geschilderd (8). Anders dan vele modernistische architecten, ging Bourgeois' aandacht voor de vensters in de *Cité Moderne* niet zozeer uit naar minimale profielen en maximale oppervlaktes, maar naar een verzorgde indeling.

De vloeren en de vlakke daken bestaan uit houten balklagen. De balklagen werden tussen het storten van de muren van de onderliggende verdieping en

Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne. Gezicht op de bouwwerf. Let ondermeer op de houten balklagen (foto Duquenne, verzameling AAM)

van de bovenliggende verdieping aangebracht. Enkel de terrasvloeren hebben een betonnen onderplaat. De interne niet-dragende muren zijn grote betonplaten die vastgemaakt werden aan de dragende muren in daartoe voorziene hulzen.

Globaal gezien lijken er zich in de *Cité Moderne* geen fundamentele constructieve problemen voor te doen. De toestand van de muren in mager beton is vrij goed. Er zaten blijkbaar geen ijzerresten meer in de hoogovenslakken die bij hun volumetoename tengevolge van oxydatie het beton kunnen doen verbrekken. Bijvoorbeeld in Betondorp, leidde dat verschijnsel tot zware schade (9). Het mager beton heeft bovendien een vrij goede isolatiekwaliteit, zodat er eigenlijk geen condensproblemen bestaan die te wijten zijn aan de betonsamenstelling van de buitenmuren.

PROBLEEMSTELLING

Het is aan de bewoners van de *Cité Moderne* niet langer toegestaan de buitenkant van hun woningen te

wijzigen. Her en der waar de nood hoog is, voert de huurderscoöperatie herstellingswerken uit. Zo zijn onder meer in talrijke gevallen de ramen gaandeweg vervangen door ongeschilderde ramen in meranti en met dubbele beglazing of is de buitenbepleistering al eens herschilderd.

Het onderhoud van de *Cité Moderne* is dus niet afhankelijk van de afzonderlijke initiatieven van huurders maar behoort tot de verantwoordelijkheid van de Coöperatie. Desondanks gebeuren de herstellingen en aanpassingen echter nogal ad hoc en weinig coherent. De oorspronkelijke esthetiek van Bourgeois' architectuur wordt niet altijd gerespecteerd, voornamelijk in materiaalkeuze en detaillering. De kans op een samenhangende aanpak voor de volledige *Cité Moderne* is dus wat gemist. Door de jaren heen verviel de *Cité Moderne* tot een patchwork van herstellingen. Om de woningen aan de hedendaagse comfort-eisen aan te passen en om de architectuur in haar eenheid te herwaarderen, dringt een globale aanpak zich op. In principe kan het feit dat de ganse *Cité Moderne* slechts één eigenaar heeft, daar enkel toe bijdragen.

▲
Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne. Het kruispunt van de Cité Modernelaan en de Onderlingehulplaan, oorspronkelijke (foto Duquenne, verzameling AAM) en huidige toestand (foto O. Pauwels)

►
Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne. Bepleisterde zijgevel (foto O. Pauwels)

De restauratie van modernistische woningbouwprojecten is in Europa reeds enkele jaren aan de gang. Zo werden in Stuttgart de *Weissenhofsiedlung* (1927, restauratie 1983-1987) en in Barcelona *Casa Bloc* (1932-1936, in restauratie sinds 1984) aangepakt. In het geval van de *Weissenhofsiedlung* gaat het meestal om zeer geraffineerde architectuur door de protagonisten van het modernisme. Ter gelegenheid van de restauratie wou men tevens voldoen aan de hedendaagse woonnormen (bijvoorbeeld thermische isolatie). De rehabilitatiecampagne die ook reconstructie insloot was dan ook uiterst omstandig en duur. In België is de restauratie van het huis Guiette in Antwerpen (Le Corbusier, 1926, restauratie 1983-1987) daarmee vergelijkbaar. Het *Casa Bloc* in Barcelona daarentegen is een woningbouwgeheel waarin het maatschappelijk oogpunt en het stedenbouwkundig concept zwaarder doorwogen dan de gesofisticeerde vernieuwing van de architectuurtaal. De recente restauratie volgt die oorspronkelijke keuzes en is daardoor betrekkelijk 'hard': de balkons worden gedeeltelijk dichtgebouwd om de binnenoppervlakte te vergroten, de renovatie van het interieur wordt aan de bewoners zelf overgelaten, er wordt gekozen voor hedendaagse doch goedkopere materialen en afwerkingen. Zeer sterk vereenvoudigd kan men stellen dat het *Casa Bloc* werd gerenoveerd terwijl de *Weissenhofsiedlung* werd gerestaureerd.

De *Cité Moderne* heeft eerder nood aan een renovatie dan een restauratie. De monumentale waarde van de *Cité Moderne* liet ons inzien niet in de eerste plaats in de concrete kwaliteit van individuele architectuur, maar meer in de stedelijke kwaliteit van een homogeen geheel van kubistische gebouwen en open ruimtes. Een rehabilitatie die kleinschalig doch consequent is, kan die globale kwaliteit van de tuinwijk herwinnen en waarborgt door haar aanzienlijke

lagere kostprijs bovendien de bestendiging van de oorspronkelijke en huidige functie van sociale woningen.

Vermits er geen fundamentele problemen lijken te bestaan met het gebruikte beton, zijn de problemen die zich bij renovatie opwerpen gelukkig bevattelijk. Bovendien doen ze zich op vrij uniforme wijze voor in alle gebouwen van de *Cité Moderne*:

- aanpassen van de woningen aan de huidige normen en levensstandaard, voornamelijk voor de woonoppervlakte per bewoner en voor de uitrusting (verwarming, badkamer, keuken).

Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne. Het hoekgebouw op het Samenwerkersplein, huidige toestand (foto O. Pauwels)

- heropenen van de balkons. De systematisch dichtgemaakte balkons verstoren essentieel het kubistisch ontwerp van Bourgeois.
- Herstellen van de buitenbepleistering. Als de thermische isolatie van de buitenmuren drastisch moet worden verbeterd, zal de bepleisteringlaag er veel dikker uitzien
- vernieuwen van vensters en deuren. Eén van de karakteristieke problemen bij de restauratie van modernistische architectuur, namelijk het plaatsen van dubbele beglazing in heel dunne stalen raamkaders, stelt zich hier echter niet.
- verbeteren van de vloeren. De houten vloeren dienen acoestisch geïsoleerd, de beton buitenvloeren afgedicht en thermisch geïsoleerd.

DE RENOVATIE VAN HET HOEKGEBOUW ALS VOORBEELD

Het hoekgebouw aan het Samenwerkersplein valt in de tuinwijk als een uitzondering op. De inplanting is monumentaal, het eenheidsvolume is breder en hoger, winkels vervangen de gelijkvloerse woningen, de glasramen van Flouquet bepalen het gevelaanzicht. Vooral deze twee laatste punten maken de renovatie van het hoekgebouw uiteraard tot een wat bijzonder geval. Maar in algemene zin blijft de hier voorgestelde renovatiewijze toch voldoende representatief voor een globale aanpak van de volledige *Cité Moderne*.

Oorspronkelijk plan en huidig gebruik

Van het hoekgebouw bestaan er twee sets plannen. Een eerste versie is een soort voorontwerp met aanduiding van de bestemming van de verschillende lokalen, wat helpt om het oorspronkelijke gebruik te interpreteren. De tweede versie zijn de plannen zoals bij benadering uitgevoerd. De eerste versie onderscheidt zich van de tweede in hoofdzakelijk twee aspecten: de glasramen waren nog niet geïntegreerd en het gebouw was uitgestrekter (10).

Het drielagige hoekgebouw telt op de onderste verdiepingen twee winkels met aansluitend appartement en op de tweede verdieping twee afzonderlijke appartementen. De oksel van het gebouw bevat drie traphallen waarin de gekleurde glasramen van Pierre-Louis Flouquet zich bevinden. Eén traphal ontsluit de twee hoogstgelegen appartementen; de beide andere traphallen verzorgen de interne verbinding binnen de winkelwoning. Er zijn op het straatniveau vier voordeuren: één voor elk appartement.

De woningen die de winkels bevatten, veronderstelden initieel drie tot vier bewoners. De woonkamer

en de keuken bevonden zich achter de winkelruimte terwijl er op de verdieping drie slaapkamers en een berging voorzien waren. Ondanks de aanduiding van een badkamer in de voorontwerptekeningen, was er geen badkamer uitgevoerd. Het woongedeelte achter de winkel beneden werd ingepalmd voor de winkel. Momenteel wordt zelfs de eerste verdieping als een soort kantoor en berging bij de winkel gebruikt. Eén van beide winkels staat leeg, in geen van beide appartementen wordt nog gewoond.

De appartementen op de tweede verdieping waren initieel bedoeld voor twee bewoners. De balkons in de oksel van het hoekgebouw zijn sinds de jaren '50 afgesloten en later als badkamer ingericht. Beide appartementen zijn momenteel verhuurd aan alleenstaanden.

afsluiting van de balkons. In de jaren '50 plaatste men aluminium ramen in de openingen van de balkons, wat in zekere zin rekening hield met de overlapping tussen de glasramen en de balkonopeningen. Zowel onder de glasramen als op de balkonweringen werden ook tabletten voorzien. Tijdens de recente onderhoudswerken heeft men de aluminium ramen vervangen door meranti ramen, de glasramen ingekort en een bepleisterde penant geplaatst in de hoek met de voormalige balkonopeningen. Het dynamische volumespel van ineenschuivende openingen en vensters is daardoor drastisch verstoord.

Bovendien zijn de nieuwe ruiten van gekleurd glas vastgezet met witte stopverf in raamkaders van ongeschilderd meranti.

De overige ramen zijn nog oorspronkelijk maar een

Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne. Het hoekgebouw op het Samenwerkersplein, oorspronkelijke toestand (foto Duquenne, verzameling AAM)

Huidige toestand van de constructie

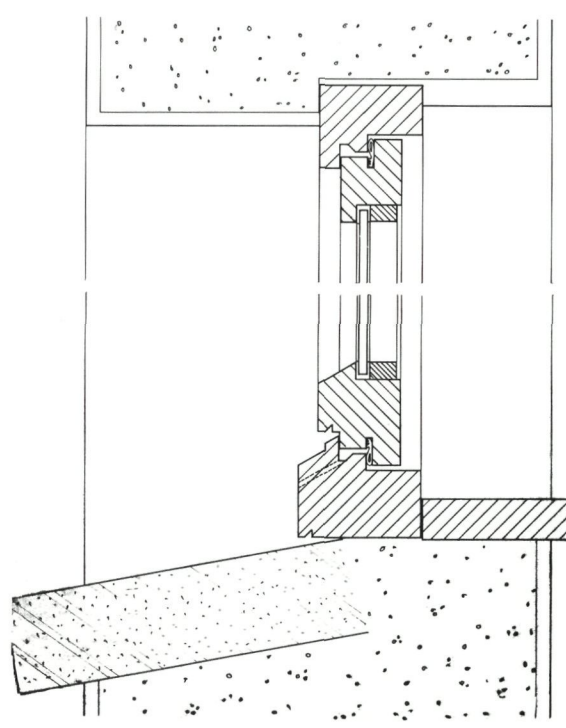
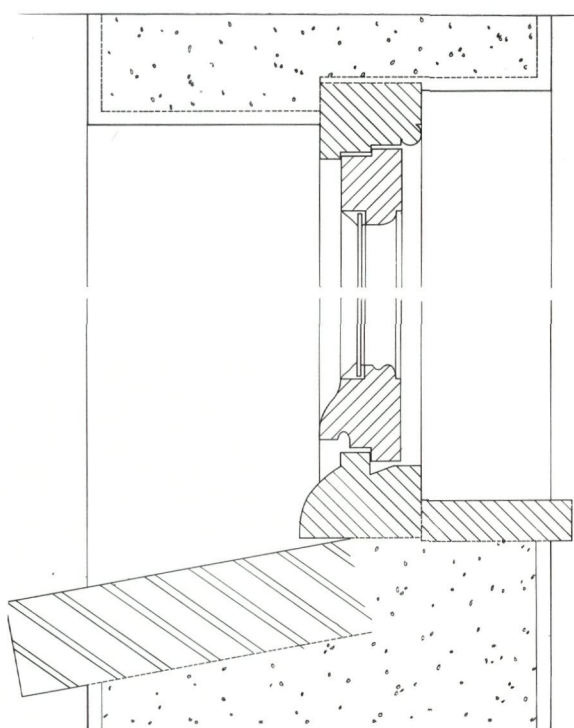
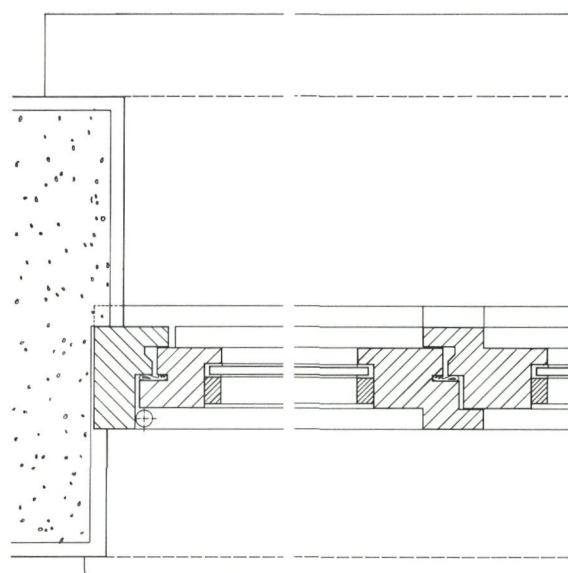
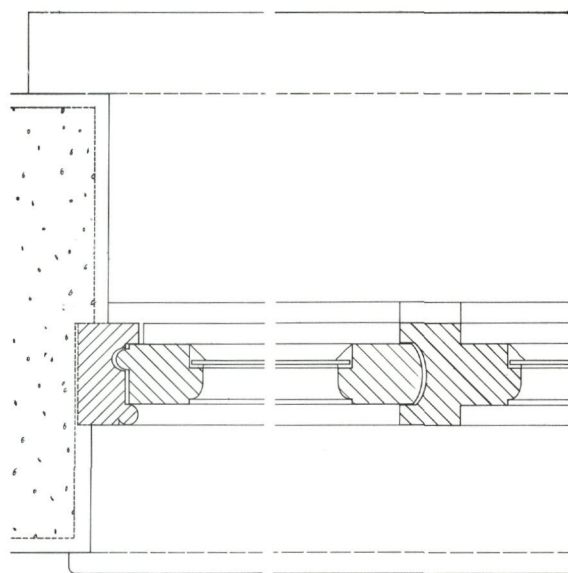
De muren in mager beton zijn in goede staat en lijken voldoende thermisch isolerend om binnencondensatie te verhinderen. Enkel de badkamers in de dichtgemaakte balkons vertonen zware vochtproblemen. De borstweringmuren waren daar slechts 20 cm dik en bij het dichtmaken zijn enkel ramen geplaatst in de openingen en verder geen maatregelen genomen.

De recente vervanging van vier van de zes gekleurde glasramen kan niet los gezien worden van de

groot aantal zit onherroepelijk vast. Reeds drie van de vier inkomdeuren zijn vervangen. De profilering is zwaarder dan de originele en samen met de gekozen glassoort verschilt ze ook van deur tot deur.

De dakrand boven de monumentale traphallen in de oksel van het gebouw, werd onlangs met een zware boordplank in ongeschilderd meranti afgewerkt. De pleingevel ziet er nu zeer ongelukkig uit. De asfaltpapier dakbedekking is wellicht reeds vervangen geweest. Bijkomende isolatie tegen de zonnehitte is waarschijnlijk wenselijk.

Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne. De oorspronkelijke ramen (links) en een voorstel tot vervanging (rechts), horizontale (boven) en verticale sneden (onder) (tekeningen E. Claessens)

Voorgestelde renovatie-ingrepen

Plan

Om verscheidene redenen kan het moeilijk liggen een bloeiende handelszaak uit te baten middenin deze wat geïsoleerde voorstadswijk. Toch is het behoud van een winkel of één of ander publieke functie sterk gewenst. Het onderbouwt en versterkt de centrale positie en collectieve symboolwaarde van het nogal ruime Samenwerkersplein. Hoewel hypothesen natuurlijk niet veel zin hebben, is toch bijvoorbeeld een functie als een wassalon erg aantrekkelijk en geschikt. Een wassalon heeft voldoende

aan een cliënteel uit de wijk en de onmiddellijke omgeving. Bovendien herleeft zo een beetje het aanvankelijk idee van gemeenschappelijke voorzieningen, in dit geval voor woningen met plaatsgebrek of voor minder begoede gezinnen zonder eigen wasmachine.

In ieder geval zal een nieuwe publieksgerichte functie het gebruik van de volledige benedenverdieping vereisen. Dat betekent dat de oppervlakte van de eerste verdieping, waar zich vroeger enkel de slaapvertrekken bevonden, voortaan voor een volledig appartement moet volstaan. Het voorgestelde plan

probeert de interne traphal met de mooie glasramen bij de leefruimtes te betrekken, zodat deze vertrekken althans visueel verruimen. Dit nieuw georganiseerde appartement is bedoeld voor twee – in plaats van drie tot vier – personen. Het vernuftig toegangssysteem van het hoekgebouw, laat twee verschillende mogelijkheden toe. Ofwel blijft de traphal een interne verbinding tussen appartement en winkel, ofwel behoort de trap enkel tot het appartement dat afzonderlijk ontsloten wordt via één van de vier voordeuren terwijl de winkel rechtstreeks vanop straat toegankelijk blijft.

Voor de beide appartementen op de tweede verdieping geldt het herstel van de open balkons als belangrijkste uitgangspunt. De inrichting van badkamers in de afgesloten balkons tast niet alleen de identiteit van Bourgeois' architectuur aan, maar betekent ook voor de leefkwaliteit in de woningen zelf een grote achteruitgang. Voorheen sloot de leefruimte via een beglaasde deur rechtstreeks aan op het balkon. Nu heeft de leefkamer geen zicht meer op het plein. Bovendien bevindt de badkamer zich precies in het meest beglaasde en publiek zichtbare

gedeelte van het appartement.

De voorgestelde planwijzingen gaan uit van bewoning door één persoon. Er zijn twee variantes ingetekend die meer of minder werken met zich meebrengen en in grotere of kleinere mate het oorspronkelijke plan veranderen. Door de deuropeningen bijeen te brengen, wordt de leefkamer veel meer bruikbaar.

Bourgeois had aanvankelijk één gemeenschappelijke verwarmingscentrale op het oog voor de volledige *Cité Moderne*. Al snel echter dwong het krappe budget hem individuele kolenkachels en omvangrijke schouwen te plaatsen. Vandaag gebruiken de bewoners individuele gaskachels. Het renovatievoorstel brengt een centrale verwarmingssysteem onder in de vroegere kolenkelders en laat zo de afbraak van de schouwen in de appartementen toe. De ruimtes worden er vanzelfsprekend nauwelijks daadwerkelijk groter door, maar ze ogen merklijk groter en zijn meer bruikbaar.

Termische isolatie

De voldoende termische isolerende kwaliteit van het

Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne. Het hoekgebouw op het Samenwerkersplein, zijaanzicht rechts, huidige toestand (foto O. Pauwels)

mager beton belet dat de dikke en massieve buitenmuur tot grote condensatieproblemen zou leiden binnenin het gebouw. Om zuiver constructieve redenen is het aanbrengen van een laag thermische isolatie dus niet noodzakelijk. Alleen als men verdergaat met de vervanging van enkele door dubbele beglazing, kan de relatieve verschuiving van de koude plekken die daarmee gepaard gaat, leiden tot vochtafzettingsproblemen waar die zich nu niet voordoen.

Wanneer men daarentegen beter wil voldoen aan de huidige normen voor thermische isolatie of de verwarmingskosten wil verlagen, voldoet de huidige opbouw van de buitenmuur niet. De huidige normen zijn immers gericht op een geïsoleerde spouwmuur. Indien vanuit de laatste overwegingen gekozen wordt voor de verbetering van de isolatiecapaciteit van de buitenmuur, geniet een isolerende bepleistering de voorkeur. Deze is merkkelijk dunner dan de combinatie van isolatiepanelen en dekpleisterlaag zodat de geveldikte aan de deur- en vensteropeningen niet storend toeneemt. De isolerende bepleistering kan hier volstrekt betrouwbaar worden aangebracht. De betonbouw in de *Cité Moderne* is een homogene en monoliete structuur die de pleisterlaag niet belast. Anders dan bij een skeletstructuur met

invulmetselwerk zijn er geen verschillende thermische materiaalspanningen, biedt de ondergrond overal dezelfde houvast of komen uitzonderlijke koudebruggen niet voor (11).

Horizontaal pleisterwerk

De uitstekende gevellijsten en borstweringen waren bovenaan gewoon bepleisterd. Op die plaatsen weerstond de pleisterlaag niet goed en bracht men achteraf dekstenen of tabletten aan die de abstracte geometrie van Bourgeois' ontwerp ontkrachten. In feite is geen enkele pleistersoort bestand tegen horizontale toepassing. Er bestaat wel een soort vernis die speciaal bedoeld is voor dergelijke toepassingen en waterdichtheid garandeert. De vernis is kleurloos maar heeft een lichte glans. Ook al zou hij dus vermoedelijk niet volledig onzichtbaar zijn, toch zou deze vernis de integriteit van de kubistische architectuur in overtuigende mate herstellen.

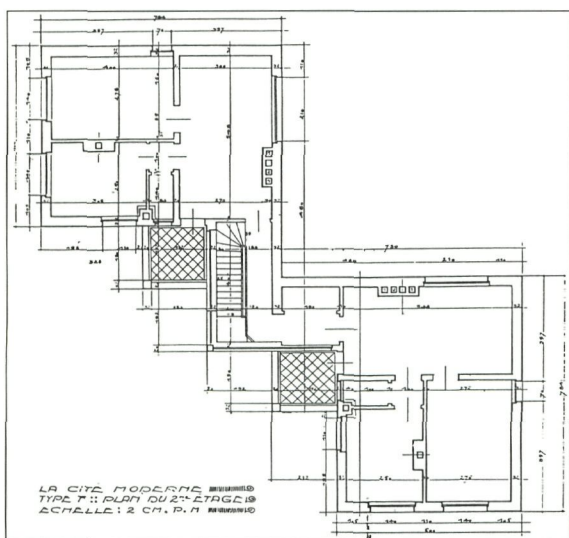
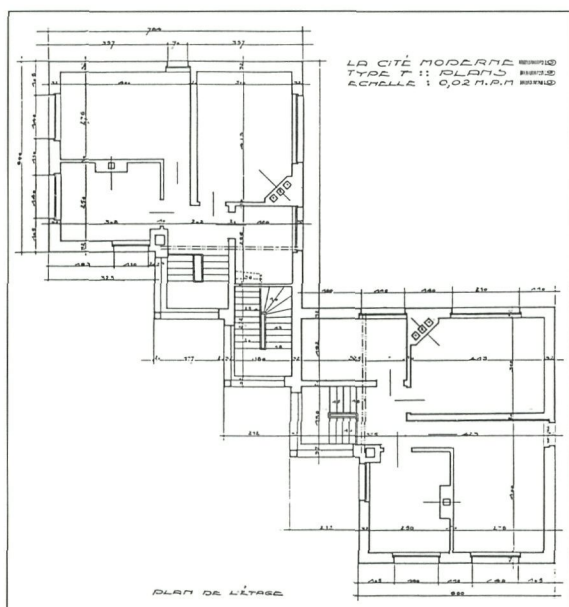
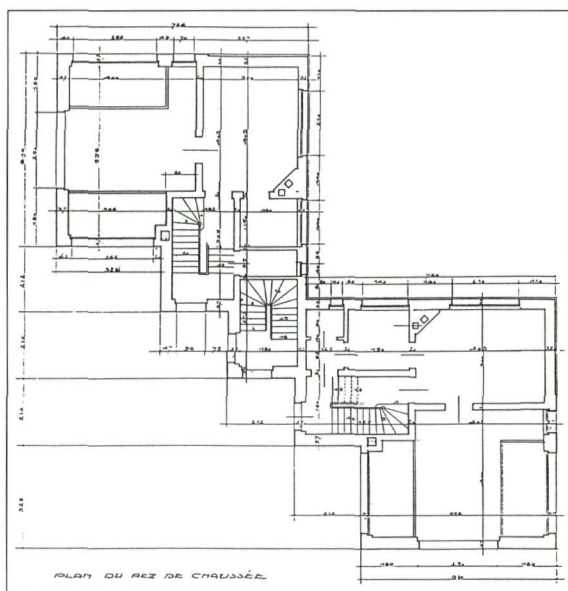
Ramen

De nieuw geplaatste ramen elders in de wijk zijn in ongeschilderd meranti en bevatten dubbele beglazing. De raamkaders zijn te zwaar in verhouding tot de kleine glasoppervlakte. Bovendien respecteert de

Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne. Het hoekgebouw op het Samenwerkersplein, zij aanzicht links, huidige toestand (foto O Pauwels)

Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne.
Oorspronkelijke uitvoeringsplannen (gelijkvloerse, 1ste en 2de verdieping) van het hoekgebouw aan het Samenwerkersplein (archief van de Coöperatie)

detaillering soms de oorspronkelijke esthetiek niet (bijvoorbeeld een storende metalen slaglat onderaan) en is ze niet overal dezelfde.

Gezien de kleine glasoppervlakte in de totale gevel en dus het relatief kleine aandeel in het totale warmteverlies, lijkt de isolatiewinst bij dubbele beglazing de kostprijs niet waard. Om belangrijker constructieve problemen te vermijden, zou het plaatsen van dubbele beglazing trouwens moeten samengaan met een globale verbetering van de thermische isolatie van het gebouw. De noodzaak van dubbele beglazing is dus op de huidige manier betwifelbaar.

Bourgeois gebruikte in de *Cité Moderne* de meest gangbare standaardprofielen van zijn tijd. Is het bijgevolg niet wat overtrokken om heel nauwgezet en modelgetrouw die raamkaders speciaal te reproduceren? Het lijkt verdedigbaar om bij renovatie voor gewone hedendaagse profielen te kiezen, evenwel met enkel glas zodat het kader fijner blijft, geschilderd en zonder metalen slaglat. Het glas is om veiligheidsredenen beter met glaslatten aan de binnenkant dan met stopverf aan de buitenkant vast te zetten en de sluiting van de slagen is verbeterd. Meer dan de precieze detaillering van het individuele raam, is de uniformiteit van de ramen over de ganse wijk van belang.

Vloer

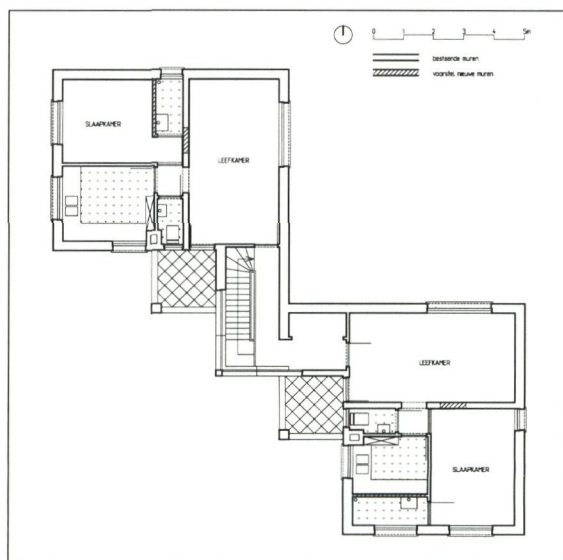
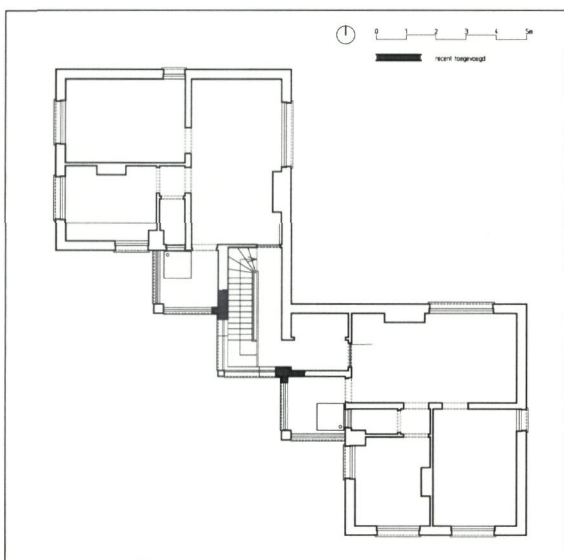
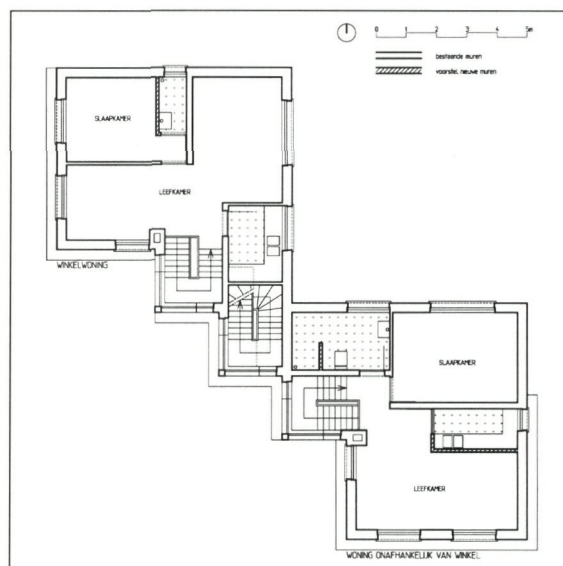
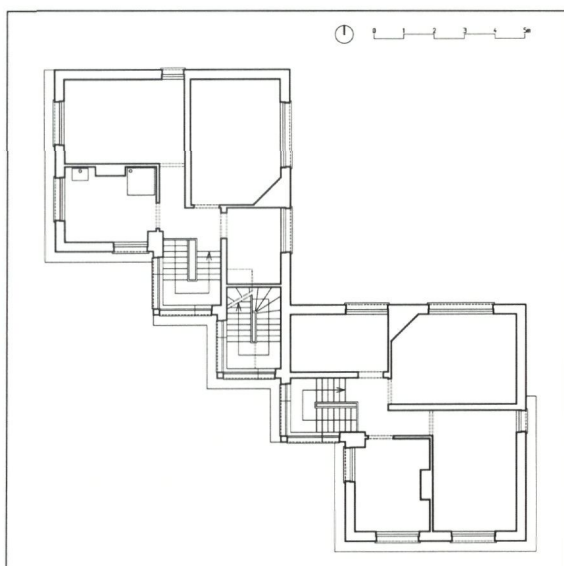
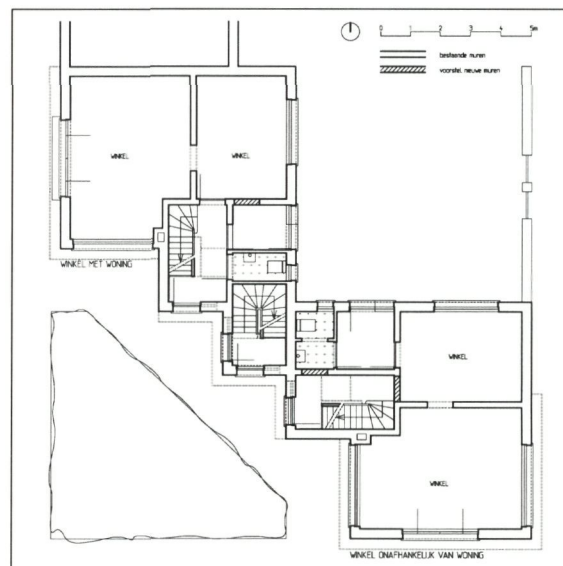
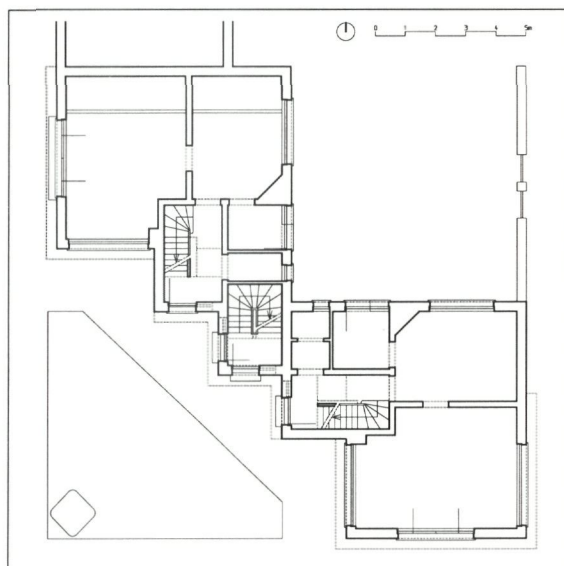
De vloeren zijn nu in hout en veroorzaken veel geluidshinder tussen de verschillende appartementen. Ons renovatievoorstel voorziet in een verhoogde zwevende vloer door het aanbrengen van een dempende tussenlaag. Bovendien kan men op die manier handig verlopen met nieuwe buizen en leidingen. In de natte ruimtes kan een nieuwe ondervloer in beton van dezelfde hoogte voortaan betegeling mogelijk maken.

De binnenvloer verhoogt door deze ingrepen ongeveer met 12 cm. Zo wordt in zekere mate tegemoetgekomen aan de bewoners die de hoge vensterrand als belemmerend ervaren. Daarnaast kan binnen dezelfde dikte ook de betonvloer van het buitenbalkon geïsoleerd worden, zonder dat dit dus een hoogteverschil met de binnenvloer moet inhouden.

Dak

Het dak dient beter thermisch geïsoleerd. Opdat de dakopstand zich niet meer zou aftekenen op de gevels, moet de thermische isolatie mee worden opgetrokken. Een onopvallende muurafdekking in zink met kraal is te verkiezen boven de huidige meranti boordplank voor de afwerking van de dakranden.

Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne. Hoekgebouw op het Samenwerkersplein. Huidige (links) en voorgestelde indeling (rechts) van de gelijkvloerse (boven), 1ste (midden) en 2de verdieping (onder) (tekeningen E. Claessens)

►
Sint-Agatha-
Berchem, Cité
Moderne. Detail
(foto O. Pauwels)

Omgeving

Bourgeois' ontwerp voor de aanleg van de openbare ruimte droeg in belangrijke mate bij tot het tuinwijk-karakter van de *Cité Moderne*. Niet alleen het onregelmatig stratenpatroon maar ook het wegprofiel zelf verhinderde teveel verkeerslast.

Tegenoverliggende straatgevels staan tot 11 m van elkaar, maar de tussenliggende ruimte was slechts gedeeltelijk voor verkeer bestemd. Langse gazonstroken scheidden de voetgangers van het autoverkeer en voortuinen schermten de woningen af van de straat. De *Cité Moderne* verschijnt daardoor als een groep spatieus geplaatste woningen op een groen tapijt, met voor voetgangers eerder kleine paadjes dan stedelijke trottoirs.

Vandaag zijn alle groenstroken en sommige voortuinen opgeofferd voor verkeer en parkeren: één brede ongedifferentieerde asfaltvlakte. Vermits het voornaamste mikpunt van de voorgestelde renovatie het herstel van de globale stedenbouwkundige kwaliteit van de *Cité Moderne* is, is een vernieuwde aanleg van de buitenruimtes onontbeerlijk.

Tenminste de hoofdroute van de wijk, vanuit de Onderlinge-Hulpiaan tot aan het Samenwerkersplein, zou een nieuw wegprofiel moeten krijgen dat herinnert aan het oorspronkelijke, doch het parkeerprobleem niet negeert. Er bestaat voldoende ruimte om naast een centrale dubbele rijweg in asfalt van 5 m breed en twee voetpaden, nog twee tussenstroken te voorzien: enerzijds een doorlopende gazonstrook van 1 m en anderzijds een strook met enkele parkeerplaatsen van 2 m breed, bij voorkeur aan de straatzijde met de voortuinen.

BESLUIT

Het renovatievoorstel voor het hoekgebouw, en veralgemenend voor de volledige *Cité Moderne* is samen te vatten onder drie maatregelen:

- 1° Het aanpassen van de woningplattegronden om de balkons opnieuw open te maken;
- 2° Een beperkt aantal elementaire constructieve ingrepen naast de vernieuwing van technische uitrusting en comfortvoorzieningen;
- 3° De heraanleg van de openbare ruimte om het tuinwijk-karakter te herstellen.

Deze soort renovatie relateert de noodzaak om de concrete architectuur van de *Cité Moderne* tot in al haar details terug naar de oorspronkelijke toestand te brengen. De voorgestelde ingrepen streven een realisme na dat rekening houdt met de sociale func-

tie van deze tuinwijk (en met het overeenkomstige budget), maar ook met de specifieke identiteit van dit werk van Victor Bourgeois. De monumentale waarde van de *Cité Moderne* ligt immers wellicht niet hoofdzakelijk in kwetsbare deelaspecten van de architectuur, maar in de globale samenhangende kwaliteit van bebouwing en open ruimte. De huidige toestand van de *Cité Moderne* vergt geen kostelijke aandacht voor uitzonderlijke ontwerpdetails of fundamentele constructieproblemen, maar eerder een homogene aanpak bij de in feite normale vernieuwingsbeurt van deze 70 jaar oude woningen. Correct en coherent onderhoud kunnen de overleving van dit prachtig stuk stedelijk erfgoed waarborgen.

Uiteindelijk staat weinig de globale renovatie van de *Cité Moderne* in de weg. Het is een enorm voordeel dat de volledige tuinwijk nog in het bezit is van één enkele – bovendien de oorspronkelijke – eigenaar: de Samenwerkende Vennootschap van Huurders. Deze coöperatie heeft het goed voor met de wijk en voert stelselmatig onderhoud, herstellingen en vervangingen uit. Misschien helpt bescherming van de *Cité Moderne* om hun bekommernis een grotere impuls en een coherenter gehalte te verlenen?

Sint-Agatha-
Berchem, Cité
Moderne. Eén-
gezinswoningen
langs de Onderlin-
ge-Hulpiaan (foto
O. Pauwels)

25

EINDNOTEN

- (1) Zie voor een historisch overzicht: SMETS M., *De ontwikkeling van de tuinvijwgedachte in België. Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw 1830-1930*, Mardaga, Brussel, 1977
- (2) Voor het eerst gepubliceerd in het programmanummer van 7 Arts. *Hebdomadaire d'information et de critique*, 1922.
- (3) "Vieil ami du béton, j'ai employé la brique avec joie dans les récentes villas que j'ai construites. ... Ces bétons maigres étaient alors des matériaux utilisables économiquement pour la construction en série. Aujourd'hui l'abaissement du prix des briques les rends moins intéressants à ce point de vue". FLOUQUET P.-L., (interview met V. Bourgeois), "Vers la villa fonctionnelle" in *Bâtir*, 1935, (4), nr 29, pp. 131-133, p. 133.
Flouquet Pierre-Louis, (interview met V. Bourgeois), *Pour la santé populaire. Les cités-jardins*, in *Bâtir*, 1932 (1), n°5, pp. 164-169, p. 168
- (4) "Dans maints pays, jusqu'à présent, le programme de l'habitation à bon marché comportait une salle commune, où l'on mange, et un local plus petit le parloir, dans lequel les enfants font leurs devoirs et où les étrangers sont reçus. Or, par suite d'une politique impitoyable d'économie, souvent ces deux pièces, trop petites, ne permettent pas un séjour agréable. Pour satisfaire au principe de l'habitation minimum, il faut donc renoncer à leur existence double, additionner la salle commune au parloir et obtenir ainsi un local de dimensions suffisantes".
BOURGEOIS V., *Le Programme de l'habitation minimum. Rapport du IIe Congrès International d'Architecture Moderne. Francfort-sur-Main. 24-26 Octobre 1929*, in *La Cité et Tekhné*, 1930, n° 8, pp. 115-129, p. 126.

Sint-Agatha-Berchem, Cité Moderne. Eén-gezinswoningen, huidige toestand (foto O. Pauwels)

- (5) In het voorontwerp van het hoekgebouw waren de glasramen nog niet opgenomen, in de uitvoeringsplannen wel.
- (6) De juiste hoeveelheden in de samenstelling van het beton voor de Cité Moderne zijn ons niet bekend. De samenstelling van het beton gebruikt in *Betondorp* voor het systeem *Non-plus* is: 1 deel cement, 4 zand, 8 hoogovenslakken. In België werd een andere samenstelling gebruikt.
KUIPERS M., *Bouwen in beton. Experimenten in de volkshuisvesting voor 1940*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 's Gravenhage, 1987, p. 98. Maar de cementverhouding 1/20 tot 1/30, zoals vermeld in een artikel over het *Non-plus* systeem lijkt ons iets te gunstig.
Maisons en Béton Maigre monolithes. Coffrage et toiture 'Non Plus' in *L'habitation à bon marché*, 1922, n° 8, pp. 181-185.
- (7) *Le manque de sécurité des enduits colorés dont nous disposions alors m'y fit renoncer. Aujourd'hui je ne m'en plains pas. Une cité doit avoir un ton de base qui garantisse son unité lumineuse. L'addition des plans verticaux des habitations et des horizontales des lignes d'horizon suffit au décor. La couleur franche des boiseries extérieures: portes, volets, châssis, constitue une réacontraste suffisante pour établir par opposition la blancheur des enduits et souligner la douceur des accueils*.
FLOUQUET P.-L., (interview met Bourgeois Victor), *Pour la santé populaire. Les cités-jardins*, in *Bâtir*, 1932, (1), n° 5, pp. 164-169, p. 168
- (8) De Coöperatie had originele, ingekleurde tekeningen in haar bezit. Jammer genoeg werden deze tekeningen in de jaren tachtig verkocht aan het *Centre Canadien d'Architecture* te Montréal (in 1979 opgericht door Phyllis Lambert).
- (9) Het *Non-plus* systeem bleek daar van de tien verschillende toegepaste systemen één van de slechtste. Deze woningen werden bij de recente renovatie slechts voor een nog te verwachten levensduur van 15 jaar hersteld.
- (10) De coöperatie bezit tekeningen op kalk van de meeste woningtypes
- (11) Bij de restauratie van de *Weissenhofsiedlung* werd voor de woningenrij van J.J.P. Oud een isolerende buitenbepleistering toegepast. Deze woningen waren destijds met een systeem van gestort beton gebouwd. Voor skeletbouw met invulmetselwerk werd bepleistering op buitenisolatiepanelen toegepast. Dit was bijvoorbeeld het geval voor het woonblok van Mies van der Rohe

Els Claessens is ingenieur-architect. Zij behaalde een *Masters' Degree* aan het *Center for the Conservation of Historic Towns and Buildings*, R. Lemaire, K.U. Leuven.

SUMMARY

THE RESIDENCE OF BARON LOUIS EMPAIN IN BRUSSELS

One side of the Brussels residence of baron Louis Empain is situated on 76 Franklin Roosevelt avenue, the other on 32 Victoria avenue. One of these premises are the main building annex pergola and water garden. At the rear side, near Victoria avenue, is the caretaker's lodge. Baron Louis Empain had bought the plot of ground in 1929 and had his house designed in 1931 by the architect Michel Polak. The core, the heart of the design of the main building is the central hall with its dome of light. All rooms are centralised around it. There are four storeys.

The design as well as the use of solid building materials, like the panels in polished granite and the corner profiles in gilded bronze, used in the façade and windows, refer to Viennese architectural features from the beginning of the 20th century. These influences in style can also be seen in the interior.

The house is a unique architectural example from the interbellum period in Belgium, both because of its aesthetic qualities, the abundant use of luxurious building materials, the numerous extremely fine details and the specific shapes making this a grand and imposing building.

THE FLEMISH PARLIAMENT

The Flemish Parliament has recently moved to a new accommodation. A former ministerial building, originally constructed for the administration of Postal and Naval Services, has been thoroughly renovated and fully re-designed. The plot had originally been part of the planning round the Brussels park. The Court's architect, Laurent-Benoit Dewez had a concert hall constructed for his own account, the classicistic façade of which crowned the perspective of the Hertogstraat. Until the French occupation, the building complex housed the so-called Concert Noble, a nobiliary association which organised their concerts and balls in this building. Later, this activity was carried on under the name Grand Concert. A freemasons' lodge was the last occupant prior to the expropriation in 1874 for the extension of the ministries.

At the beginning of the Belgian independence, the different ministries were centralised in the immediate vicinity of the Nation's Palace. Not until 1860-70, a series of new buildings was constructed for this purpose, fitting into a global planning for this neighbourhood. The architecture of these ministerial buildings was clearly inspired by the classicistic parliamentary building and the surrounding hotels in the Wetstraat. Design and construction were taken care of by the Administration for Civil Buildings and the Ministry of Public Works.

The final part of this ministerial neighbourhood, the new Ministry of Postal Services, was exceptionally entrusted to the architect Hendrik Beyaert. Following his plans, the building for the Railways was constructed in a first phase in 1874. The contemporary eclecticism and an inventive design made the building stand out in its surroundings. However, the construction gave rise to a conflict with Public Works.

After Beyaert's death, his design for the postal building was carried out in 1897 - 1905 by the architect in chief of Civil Buildings, Joseph Joachim Benoit. The latter only maintained the purely functional-

constructive aspect of the design. Determining elements, like the arch-shaped main façade and the stair well, were replaced by a sober classicistic façade architecture, referring to the façade by Benoit Dewez, and again fit in with earlier ministerial buildings. The renovation to Flemish Parliament has been a long-lasting project whereby the architectural concept went through a thorough metamorphosis, from a quite banal façadism to a reasonable use of the existing architecture. The architects Willy Verstraete (Arrow, Ghent) and Jozef Fuyen (architect's bureau Jozef Fuyen, Antwerp) signed for the plans. Besides interior and exterior façades and the iron skeleton structure, precious pieces like the magnificent staircase and the council chamber were carefully restored. There is an interplay between these parts and the new structures with a clearly modern design. An essential element throughout the project is the integration of contemporary Flemish art. All convenience - foyer, reading room, press room, ten commission rooms and office space for the different departments - have been set in the existing rooms. The session hall, a free-standing concrete shell shape, was constructed on the polygonal inner court and covered in with a spectacular glass dome, which has become the trademark of the building. There also is a glass floor between this level and the polyvalent room underneath.

LA CITE MODERNE

La Cité Moderne is a garden city near Brussels counting some 274 houses. It was built in 1922-25 after a design by Victor Bourgeois. The architectural design is somewhat cubist and rather modernist. The construction itself was ahead of its time, the concrete was casted (Non-plus).

The present physical condition of the buildings is surprisingly good. There are no major constructional problems. However, the houses no longer satisfy all the needs for modern conveniences and the global aspect of this suburb has become a real patchwork due to years of repairs without any co-ordination.

The proposal for renovation can be summarized in three major measures:

1. Adapting the design of the houses so as to work open the balconies again.
2. A limited number of elementary constructional measures and renovation of the technical infrastructure and modern conveniences.
3. Re-designing the public space so as to restore the aspect of the garden city.

This type of renovation for La Cité Moderne which has now been proposed, is very similar to the approach for the renovation of Casa Bloc (1932-36, renovation 1984-) in Barcelona. Here too the necessity of restoring the architecture with all its details in the original condition, was relativized. It takes into account the social function of the garden city (and the corresponding budget) as well as the specific identity of this work of Victor Bourgeois. The monumental value of La Cité Moderne lies mainly in the urban quality of a coherent unity of buildings and open spaces, rather than the separate aspects of the architecture. A consistent approach for the restoration of these houses should be sufficient to preserve this magnificent example of urban design.

DE WESTHOEK
Tussen de IJzer en
het kanaal van Duinkerke

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Administratie Reimelijke Ordening en Hervorming
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Afdeling Monumenten en Landschappen

Auteurs:

Anne-Marie Delepiere en Suzanne Van Aerschot-Van Haeverbeeck
Claude Delacroix-Vandalle en Pierre-Louis Laget

Foto's:

Oswald Pauwels
Philippe Dapvril, Olivier Marlard en Pierre Thibaut

Formaat 29,7 x 21 cm
128 pagina's op kunstdrukpapier 135 gr, kleurendruk
Algemene historisch-geografische inleiding met 29 afbeeldingen,
vergelijkend beeldgedeelte met 219 illustraties.
Plaatsnamenregister en overzichtskaart
prijs: 950,- bfr.

Verkrijgbaar: Afdeling Monumenten en Landschappen
Pers en Voorlichting
Zandstraat 3 - 1000 Brussel - Tel. (02)209 27 36 - Fax (02)209 27 05
Rekeningnummer 091-2206040-95

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
AROHM, Afdeling Monumenten en Landschappen
D/1995/3241/65

ISBN 2-908271-17-6

Dit werk verschijnt gelijklopend in het Frans met dezelfde illustraties en titel:
Flandre, entre Yser et canal de Furnes (Images du Patrimoine, ISSN 0299-1020), Inventaire Général Spadem 1995)

Traditie, daar kan je op bouwen.

1888! Blauwe Steen uit Henegouwen ziet voor het eerst het daglicht. Edel blauw, stijlvol blauw, zuiver blauw, blauw... Dit blauw overbruggt moeiteloos de kloof tussen natuur en kunst, tussen heden en verleden. 1996! Tegelvloeren, trappen, gevels, terrassen, open haarden... Blauw uit Henegouwen. Eigentijds blauw dat staat voor schoonheid, fraaie kleurschakeringen en duurzaamheid. 1888 - 1996! Jaren van

ervaring. Jaren van vakmanschap en meesterschap. Blauwe Steen uit Henegouwen. Een rotsvaste traditie waar je op kan bouwen.

Arch. B. WITTEWRONGEL

Arch. BELIËN - Living Tomorrow

BLAUWE STEEN UIT HENEGOUWEN® BLAUW MET EEN MOOIE CARRIERE.

Ik wens gratis meer informatie omtrent Blauwe Steen uit Henegouwen® en z'n verschillende toepassingen.

Naam:

Voornaam:

Beroep:

Straat:

Nr.:

Gemeente:

Postnummer: H10N

Terugsturen naar: B.B. & C.
Gachardstraat 78, 1050 Brussel - Tel 067/33.41.21.